

Мали људи, 1938.

Садржај

Чудан човек

Одликовање

Среја

Последњи залогај

Жижак добра

Неопојани гробови

Под снежним покровом

Душа

Чика Драгутин

За домом

Тајна

Пензионер

Луталице

Азил

821.163.
41-32

МОМЧИЛО МИЛОШЕВИЋ
МАЛИ ЛЈУДИ

1938.

НАША КЊИГА

УРЕДНИШТВО И АДМИНИСТРАЦИЈА
БЕОГРАД, КНЕЗ МИХАИЛОВА УЛИЦА 12

Уредник: Ж. МИЛИЋЕВИЋ

ПЕТО КОЛО

Књига педесѐта од почѐтка излажења; десѐта,
за децембар, 1938 године.

СВАКОГ МЕСЕЦА (СЕМ ЈУЛА И АВГУСТА) ИЗЛАЗИ ПО
ЈЕДНА КЊИГА. ПРЕТПЛАТА: ПОЛУГОДИШЊЕ (ЗА
5 КЊИГА) 70 ДИНАРА, ГОДИШЊЕ (ЗА 10 КЊИГА)
120 ДИНАРА. — ПРЕТПЛАТА СЕ ШАЉЕ НА ЧЕКОВНИ
РАЧУН ПОШТАНСКЕ ШТЕДИОНИЦЕ У БЕОГРАДУ 56742

846-32

МОМЧИЛО МИЛОШЕВИЋ

МАЛИ ЉУДИ

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКО И КЊИЖАРСКО ПРЕДУЗЕЋЕ ГЕЦА КОНАД.
12 КНЕЗ МИХАИЛОВА 12
1938

Чудан чобек

Једне зимске ноћи у стану књижевника Марића било је живље него обично. Док је пустим улицама хладан ветар гомилао читаве сметове, он и његови пријатељи седели су крај топле пећи разнежени, измењујући најразноврсније мисли. Разговор се испрва водио о уметности, но убрзо се њихова пажња заустави и на многим појавама из свакидашњег живота. Дуго се ишло с предмета на предмет, али најзад највише интересовања изазва питање о браку. Већ доста зашли у године, сва петорица матори момци, они ту и нехотице уђоше у појединости, трудећи се да што озбиљније сами пред собом оправдају свој усамљенички живот. Како то да се нико од њих не ожени? Због чега? Шта их је нагнало да се одрекну домаћег мира, о коме већина људи говори са тако много усхићења? Та питања нагрнуше једна за другима и они, већ раније узнемирени вином и дуваном, пођоше за њима нестрпљиво, мислећи да ће наћи праву истину.

— Право да кажем, — рече сликар Стевић, гладећи своју зашиљену брадицу — ја се нисам оженио просто зато што ми се у тренутцима чинило да је тако најбоље. Волео сам и девојке и жене, и младе и старије, али сам увек највише волео природу и своју уметност. Можда су то само обичне фразе, али ми данас изгледа да је то узрок.

М. Др 1335

— Ја, међутим, — примети озбиљно увек намргођени професор Прекић — имао сам много стварније разлоге. Нисам се оженио због тога што ми је увек била потребна потпуна слобода. Човек је срећан кад воли и кад је вољен, нема сумње, али је љубав везана и за многе непријатности, за многе непотребне обавезе које скућавају човекову слободу. Мислим да не постоји ожењен човек који у часовима искрености неће признати да жена стално убија његову слободу: слободу његових мисли и његових осећања. Ја сам уверен да су једино просечни људи спокојни поред жена. Велики духови могу да воле само у тренутцима. Уопште, мени се чини да они увек и воле жену само као дело своје маште.

Разлагање постајаше све занимљивије. Сви казаше своја мишљења, само домаћин остаде ћутљив. Заваљен у наслоњачи, он је мирно гледао преда се и пушио, као да га се ништа не тиче њихов разговор. То свима паде у очи и утолико више пожелеше да се баш он изјасни.

— А ти, Марићу? — прихвати сликар. — Ти, као песник, као човек од осећања, свакако ћеш нам рећи штогод занимљиво.

— Да чујемо! да чујемо!

Марић поче да се брани. Да би скренуо говор на другу страну, нали вина у чаше и позва их да пију. Али они све сложније наваљиваху и он се најзад одлучи да говори.

Пре него што поче своју причу, он краће време оста замишљен. Потом, као да се поплаши од неких мисли, трже се нагло, погледа око себе и запали цигарету. Видело се да је узнемирен. Ње-

гово дуго, бледо лице, уоквирено брадицом кестењаве боје, изгледало је суморно. Испод високог чела, по коме је падао један прамен мекане косе, очи су му светлеле болешљиво.

— Понављам, драги моји, — поче затим — није ми било пријатно кад сте почели наваљивати да говорим. Али кад сте баш толико радознали, казаћу вам једну велику тајну свога живота, која још и данас даје нешто мало значаја томе једноликом животу. Нећу бити кратак као ви. Кад већ говорим, хоћу да кажем све, јер је мој случај доиста необичан. Пустиху да се пред вама појави читав један свет досад брижљиво скриваних осећања, дубоких и болних осећања, којима сам се некад детињски радовао и због којих сам доцније чешће патио.

Било је то ваљда пре тридесет година. Предан својој урођеној обломовштини, у то доба живео сам врло повучено. Радио сам помало да бих завршио последње испите на Великој школи, али сам највећи део времена проводио у лежању и размишљању. Дани су пролазили брзо и без икаквих догађаја, а ноћи, дуге ноћи без сна, проводио сам по кафанама, са једним пријатељем који је такође пискарао и патио као и ја од досаде живота. »*Tedium vitae*“ (сећам се добро те књишке фразе), то је била наша омиљена тема. Непрестано смо се вајкали због нечег, уморни и апатични, уморни и кад радимо и кад ленствујемо. Заношени многим химеричним тежњама, вукли смо се кроз живот без правог живота, ломили смо се иако није било никакве борбе, трошили смо снагу ма да није имало потребе да савлађујемо какав отпор.

Место да идемо са већином, тетурали смо се кроз непознате стране, падали, дизали се, увек далеко од других, увек без учешћа у општем животу. А ипак смо стално били уверени да ћемо макар кад стићи до неке тачке где се могу задовољити све жеље!

Да, пријатељи, данас ме није срамота да учиним једно признање кога се многи плаше: ми смо били кукавне сањалице, утописти, глупи Дон-Кихоти. Пошто смо провели дан лежећи и без стварних мисли, болесни, ћутљиви као сенке, полазили смо у ноћ да се светимо својим празним јадима. Натапали смо грла вином, гушили се у диму и са пуно уображене резигнације величали своје помрле богове! Да, кажем вам, то су биле најсмешније кризе у моме животу. Али онда, наравно, у таквом је животу лежала последња утеха. Тако су онда живели сви који су имали у себи нешто осетљивости. На сваки начин, многи су пили зато што је то било „генијално“, као што то раде и данас поједини млади људи. Тек, овај наш Београд, пун сваковрсне површности, имао је тада у својим кафаницама много типова који су живели као ја и мој пријатељ. Сви смо се онда знали, али је ипак свако могао бити одвојен од заједнице, те смо и нас двојица читаве месеце преживели усамљени, сневајући без основа о данима спокојства и мира, када ћемо „радити“, радити много и слободно, да бисмо најзад дочекали жељено „признање“.

То је била готово нека болест, којој није имало ни лека ни имена. Прође јесен, прође и зима, а ми остадосмо исти, на истом месту, док се одједном на почетку пролећа не догоди нешто што нас врло брзо отрже од дотадашњег живота.

Не сећам се више каквим случајем, међу нас упаде тада један човек наших година, који је силом хтео да нам се приближи. Он је био некакав чиновник, чини ми се књиговођа неке банке, висок, мршав, са дугачким ногама и рукама, са главом шиљатом као у хрта, коју су красили потшишани риђи бркови, танак нос, чуљаве уши и два зелена безизразна ока. Зашто се смејете? Доиста, мало више карикирам и уносим жучности у његов опис, али није чудо. Сад ћете видети због чега. Па ипак, верујте, био је управо такав како сам га описао. Говорио је тихо, пискавим гласом, и увек се трудио да изгледа што отменији. Своме говору и оделу давао је видна обележја последње моде. Био је претерано услужан према свакоме, мазао косу миришљавом помадом и расправљао најрадије о књижевности, због које се и упознао с нама. Он је према фељтонима из новина склапао правила за свој живот и страсно се жалио на „вулгарност људи“, које никако није могао да трпи. Али му зато ништа није сметало да хвата везе са људима и да нама двојици, чим смо се упознали, исприча без околишења цело своје житије и укаже на све појединости своје паланачке љубави према некој удатој жени. Било је приметно да је чак и ту љубав удешавао према сентименталним романима.

Уопште, то је био непријатан и неизграђен човек, без ичега свога, премда нас је неко време одлично занимао. Кад год би дошао, у подне или увече, важно је вукао у џепу читаву хрпу дневних листова и књига. А како би сео, почињао је као узгред да помиње шта све чита, не заборављајући

никад да истакне како је и он „интелектуалац”. Укратко, трудио се да нам по свему буде једнак. И једне вечери, вероватно зато да би што лепше изразио своје симпатије према нама, позвао нас у свој стан на вино и разговор.

Кажем вам, ја и мој пријатељ живели смо тада потпуно празним животом. Зато смо и прихватили његов позив. То је ипак било нешто изван програма.

Он је становао у кући неког свог даљег рођака. Млађи човек, богат извозник, дебео, доброћудне нарави, али донекле конзервативан у свему, домаћин нас је дочекао предусретљиво. Била је ту и његова пуначка женица, која је задовољно пиљила у мужа и љубазно нас нудила слаткишима. Атмосфера је била пријатна. Обоје су нам изгледали симпатични, па чак и наш „интелектуалац”, јер већ одавно нисмо имали прилике да уживамо у срдачности домаћих састанака. Но више од свију допаде нам се домаћинова сестра, девојка двадесетих година, која се појави затим. Омалена, бледа лица и замагљених плавичастих очију, са косом спуштеном преко образа, имала је нечега врло привлачног, премда се не може рећи да је била лепа. Носила је на својим уснама израз ћутљивости и сете.

Да не бих одуговлачио, рећи ћу одмах: то је била девојка коју сам заволео у првој младости и због које сам остао нежењен.

Јест, драги моји, још од тога првог виђења, везао сам за њу свој живот. То је ишло брзо, неосетно, само по себи. После онаквог живота пре ње, она ми убрзо постаде извор највише светлости.

У њој сам нашао неку чудновату моћ која ме је подигла. Нашао сам у њој снагу своје енергије, сан своје будућности, покретач своје воље. Можда је тачно што Илић малопре рече: човек воли жену као дело своје маште. Не знам како, не знам на који начин, али ускоро сам видео само њу, имао само њу, тежио само њој. Сваки час проведен без ње протезао ми се у читав дан; сваки дан био ми је дуг као година. И чим се вратисмо са прве шетње кроз поља, у мојој се души роди сан пун цветних вртова, пун мириса, пун небесног плаветнила; сан пун раскоши, кроз који сам летео поносит, јак, силан као млад орао, следећући погледу њених дубоких очију које су већ биле помућене љубављу.

Ви се смешкате што говорим тако поетично? Шта ћете, не могу друкче кад говорим о томе... Дакле, рекао сам, не знам како се то јавило. О томе нисам могао чак ни да мислим. Не знам, ето, ни данас. А то значи много, јер љубав и није никад права љубав ако јој се зна почетак.

Састајали смо се сваког дана. Била је нежна, осетљива, сањалица, а ја сам то волео. Стога пожелех да јој причиним што више изненађења и необичних радости.

Наскоро је позвах себи. Она весело обећа да ће доћи. А ја? Да сте ме само видели! Сав уздрхтао, са неком лудом зебњом, летео сам из собе у собу носећи бокоре ружа и јасмина. Хтео сам да је задивим, да остварим све оно о чему сам некад сневао, да својој машти ништа не ускратим. Све то данас, у овим годинама, може да изгледа наивно, али онда је било лепо. Ја чак налазим

да је лепо и сад. Засуо сам под белим лискама и цвећем, окитио слике, врата, сто, књиге — све. Украсио сам за њу ружичасти престо, начињен од једне наслоњаче, спустио завесе да нам не смета дневна светлост, па сам чекао!

Сваки најмањи шум чинио је да ми срце заигра. Покушавао сам да читам, али нисам могао. Узимао сам узнемирен књигу за књигом, окретао лист за листом — узалуд! Мисли су ми биле растурене. Моја душа је трептала, нестрпљива и узнемирена као покретљиви ваздух пролетњих вечери. Знао сам само једно: да она долази, да ћу је видети, да ће заједно са мном удисати ваздух мога усамљеног кута.

Дошла је лепа као и увек, али мало збуњена. А чим је сагледала све око себе, била је побеђена. „Сан мајског сутона“, како сам назвао ту малу свечаност, опио је сасвим њену душу и она ме је заволела. А да знате само колико је задовољства било у свему томе, у целој тој наивној игри! Са пуно детињске радости бацао сам на њене груди безбројне крунице белих цветића. Певао сам, говорио стихове и био срећан: срећан што сам нашао њу, своју малу девојку, коју сам, чинило ми се, тражио целог живота и једва је тада нашао. У мени је певала радост. У мени је оживљавала младост. Груды су ми биле испуњене меланхоличном сладошћу. Мисли су ми се губиле у бескрај, магличасте, усколебане, најлуђе мисли. И предан свему, успављивао сам се заносљивом хармонијом тих тренутака, када сам први пут осећао по коси додир њене топле руке...

— Ти готово боље причаш него што пишеш, — добаци академик смешећи се.

— Можда имаш права, — прими говорник доброћудно и настави. — Од тога дана били смо истински срећни. Она ми се предавала без устезања, али наш однос ипак остаде чист. Волео сам је некако нарочито, као што уметник воли своје успело дело. Волео сам наивно тај наш сањалачки живот и све што је било у вези с нама. Нисам питао да ли је то љубав што ме је везивало за њу, што ме је тако често бацало у занос, велики и узбудљив, што ме је одводило у снове пуне разнежености, у одушевљење, у тугу. Нисам то ни знао. Био сам свесан само једнога: да је она моја. И више од свега, запамтите то добро, опитало ме је поносито уверење: да она није била никад ничија ни мишљу, ни погледом, ничија него моја, увек моја, само моја. И потпуно искрено, без трунке лажности, препорођен, желео сам да јој једнога дана припаднем сав, да јој дам све што имам, све што је сачињавало моју младост.

Вама то можда изгледа невероватно и претерано, али сетите се како човек може да воли кад је млад. Свака реч коју сам од ње чуо претстављала је за мене извор радости. Свака светлија нада доносила ми је низ дана пуних веселог ишчекивања. Један час проведен у немирном маштању изазвао ми је необуздано раздраганост. Она је била сав мој живот. Ја сам имао само један свет: наш свет, њен свет, свет у коме је она дивна, говорила, смејала се, ходала. Јер је та љубав била нешто више него обична љубав. Ја сам

је волео ненасито, болесно, непојмљиво. Носио сам је дубоко у себи, у својим грудима, у крви својој.

Да, човек стари и много пута чуди се својим поступцима из доба младости. Али ја тек данас видим колико је лепо било то моје осећање. Кад се само сетим!... Сва ми је душа тежила за њом. Цело ми је биће дрхтало при помисли на њу. Свака кап крви моје играла је кад би ме обузела она безгранична, дивља, пуна бола чежња за њом. Преко целог дана, кроз дуге ноћи, само сам њу видео, њу желео, њу очекивао. Ничега осим ње, нема живота без ње: она, она, она — увек она! И гоњен тим осећањима, бежао сам у ноћ да лутам, да лутам све даље, јер нисам могао да се смирим од љубави. Сваког сутона, пре него што ће она доћи, спуштао сам се на постељу да понављам њене речи, да замишљам слику њену. Свуда: у бујности јулских ноћи, у биљу, у небу, у целој природи, у свему око себе налазио сам нешто велико и лепо, што ми је говорило да је живот слadak и величанствен, јер имам њу, јер ме она воли. Желео сам да јој дуго причам, да јој причам о срећном животу у нашој малој кући — како се то обично замишља у младости — где ће све бити бело и светло, чисто, преливено сунчаним зрацима. Сваким даном жудео сам све више да је осећам у своме наручју, да слушам њено тепање уздржано, чежњиво, неодољиво, после кога ми руке клону и сви мишићи обазиру. Осећао сам потребу да се ваљам крај њених ножица, да плачем, да се смејем, да вриштим од неке сурове радости.

Ти се смејеш, Илићу? Па нека! Али, верујте, био сам готово ненормалан поред те жене. Један

додир њене руке био је довољан да будем као омађијан, да изгубим смисао о стварности. Кад год бих осетио опојни морис њене коже, престајао сам да дишем, очаран најслађим сновима које сам икад просањао. То су били најдубљи акорди који су одјекнули у моме срцу, најлепше симфоније које сам икада чуо. Она је владала мојим животом потпуно. Ја сам био њен роб. И колико год бих јој пута на дан пришао, увек сам се понова заљубљивао у њу.

— Ја рекох да ће он напричати нешто нарочито занимљиво, — упаде сликар нестрпљиво. — Па шта је било даље?

Говорник заћута за тренутак, па настави са извесном тежином у гласу:

— Па, ето, тако је трајало дуго. Били смо срећни и довољни сами себи, те се нисмо ни с ким дружили. Осим тога, морам признати, мене је мучила љубомора. Био сам љубоморан на све и на свакога, па сам се бојао људи. Био сам љубоморан неприродно, претерано, без узрока. Али сам се ипак уздржавао да то покажем.

Време је пролазило неосетно. Падоше већ и прве јесење кише. Ја сам радио убрзано, јер је требало да полажем завршне испите. Све је било спремно да се што пре остваре наши снови, кад ми љубомора изненада откри једно разочарење, које сруши сву моју радост.

У последње време стадох примећивати да је она чешће некако чудно невесела. Срећна је и задовољна, видим то лепо, али нема оне старе веселости. Чим би се повела реч о нашем браку, обори главу и гледа замишљено преда се. Ако бих

је запитао за узрок томе, увек би нашла макар какав мали изговор, но ипак сам осећао да није све као што треба, да је нешто поремећено. Почех већ да се мучим. „Мора да има нешто”, мишљах. „Можда ме више не воли? Можда ме никад није ни волела? Можда се заљубила у кога другог?” И још много што-шта ми је долазило у главу, те из дана у дан све више наваљивах разним запиткивањима, како бих макар и непосредно открио узрок тога непојамног нерасположења.

— Знаш шта, Ана, — рекох једне вечери кад она опет ћуташе, — не могу више овако да издржим. Шта ти је? Тако ти свега, реци шта ти је и не мучи ме више!

Седела је поред мене без речи. Затим ме погледа својим тужним очима, обори главу и као да јој очи засузише.

Ја понова навалих питањима, осећајући да је близу час кад ће се све разјаснити.

— Ти ниси задовољна, Ана. Шта ти је? Ето, нема ни месец дана до наше свадбе, а ти си невесела. Да те не мучи штогод? Да се не кајеш? Можда ме више не волиш?...

Сећам се да сам је шчепао за руке, клекнуо пред њу и, љубећи јој прсте, преклињао је да ме ослободи сумње.

Она је ћутала и даље. Памтим јасно да ме је миловала по коси. Али одједном, као да се нешто сломи у њој, изви се и клону, заривши главу у наслон фотеље, и заплака очајно:

— Остави ме... Ја те нисам достојна...

Мени се помрачи пред очима, а срце ми се згрчи у болу. Предвиђао сам најцрњу исповест

и преклињао је да не крије ништа, да ме нештеди, да каже све.

„Била је сва у ватри. Тресући се целим телом, јецала је, мала и слабачка, немоћна да проговори.

Можда њена исповест, која је дошла после тога, не би свакога толико узнемирила, али мене је поразила. После свега што сам вам напред рекао, лако ћете појмити шта је значило за мене њено признање: да је онај њен даљни рођак, онај који нас је и упознао, онај антипатични човек са риђим потшишаним брковима, облетао око ње непосредно пред наше познанство, да јој се удварао, да га је она саслушала и да је, у тренутку женске клонулости, допустила да је обгрли и спусти своје одвратне дебеле усне на њена чиста уста...

То је био страشان удар за мене. Изгледало ми је да ћу полудети. Разумете ли: она, мој идол, моје девојче, изгубила је своју чистоту! Она, моја највећа светиња, била је окаљана прљавим нагоном једног похотљивца!

Утехе није било. Љубомора је беснела. Шта се све доогдило? шта? шта? шта? И зар она никад више не може бити оно што је била? Зар је могу гледати поред себе, кад није више онаква какву сам је заволео, какву сам је сам створио: чиста, једино моја, ничија пре мене?...

Првих дана после тога намеравао сам да је убијем, да убијем и њу и њега, јер другог излаза није било. Но мало затим дођоше нове мисли. „Чему све то? чему?” мишљах. „Може нестати и ње и њега, може пропасти цео свет, разочарење ће остати докле год будем живео. Томе нема лека. Оно

што се срушило у мојој души, никад се више не може подићи!" И помишљао сам да уништим себе.

Мучење је било дуго и тешко. Имао сам часове болног огорчења, али и тренутке велике нежности. Кад сам био поред ње, долазило ми је да је нападнем најпогрднијим речима, али се одмах потом јављало безмерно сажаљење. Жалио сам је, осуђивао и презирао, али сам је исто толико и волео. И тражио сам што више речи да је утешим, да јој кажем како ипак можемо бити срећни... Срећни! Боже мој, колико сам пута говорећи те речи био дубоко уверен да за мене никад више неће бити срећних часова. „Све је пропало, све је уништено!" мислио сам често у себи, гледајући је малу и понижену како не диже главе од плача. „Могу само да јој будем на помоћи, ништа више", говорио сам себи даље. „Она је добра и пропастиће без мене, сирота!" И тада бих опет бивао нежан, док се понова не би јавило сећање на њен грех — да, да, немојте се смешкати — грех, који је за мене значио исто толико као и да се потпуно подала другом човеку.

Тако протекоше пуна три месеца. Ја сам је час волео, час сажаљевао, час мрзео, али стално сам осећао да је нестало радости која ми је раније обасјавала живот. Не знам да ли вам је јасно шта хоћу да кажем. Можда вам све ово изгледа глупо, али ја... Замислите само: ноћ, тишина, стрепња. Она и он сами у соби. Шалутање... Потом додир руке, нежни стисак, загрљај, пољубац... Ту је сва жеља да се љубав изрази потпуно, сав дрхтај тела и душе, па макар и не било дела... Ви ћете рећи да ни ја нисам био чист. Истина је. Али она је све то знала и заволела ме као таквог,

а ја сам у њој гледао оличење чистоте и спремао се, то не кријем, да будем први који ће видети кад јој се очи помуте у заносу љубави.

— Прави си Балканац! — добаци неко.

— Јесам, али шта могу... „Чему све, ако се и надаље продужи овакво мучење?" питао сам се често. „Какав ће бити наш живот, ако не умре сумња, ако не будемо могли све да заборавимо?" А како је могућно заборавити тако нешто кад је човек тек прешао двадесету годину! Зато се никако не усуђивах да приђем одлуци која би решила наш однос.

Она ускоро отпутова на летовање са мајком. Ја јој послах неколико писама и она одговори, а после тога постепено престадо смо да се дописујемо. И тако се растадо смо за увек. Знао сам да ме воли, да воли само мене и да ми је сва предана, па ипак нисам могао да је задржим уза се. Али, верујте, моја љубав није постала ништа мања. Волео сам је и после тога, исто као и раније, исто као што је и данас волим. Зашто се чудите? То је тако просто. Верујте, говорим истину. Ње нема, па ипак чини ми се да још увек осећам њен дах поред себе, да чујем шум њене хаљине, шапат њеног гласа, звук њеног хода. Она ме прати на сваком кораку. Она је и сад једини смисао мога живота. Сви моји успеси, сав мој рад, све би то било ништа без ње. Волим је, разумејте, али никад не бих могао да је гледам уза се, зато што је пре сусрета са мном даровала себе другом човеку.

Говорник ућута.

— А шта је са њом? — упита сликар.

— Не знам. Чуо сам да се удала.

— И никад је ниси видео?

— Никад.

Потом наста ћутање. Његови се пријатељи погледаше, збуњени тако чудноватом исповешћу. Они запалише цигарете и почеше да наливају вино у чаше.

— Баш си ти чудан човек! — рече изненада неко.

— Да, да, -- заврши професор Прекић, — права утеха не лежи у жени. Ако хоћеш да будеш срећан, мораш да тражиш утехе у себи, у одгонетању свега онога што се кроз нејасна питања јавља у нашим душама. Жена! Па да, има и она дражи, верујем чак да се човек може и занети понекад због ње, али... Ех, доста о томе! Не могамо баш да говоримо само о таквим стварима.

Одликовање

Иво Каменарић је ступио у државну службу касно, кад му је већ било преко четрдесет година. Рођен у крају који је био под туђинском влашћу, он једва сврши неколико разреда гимназије и одмах се пусти у животну борбу. Испрва помоћник у једној шпедитерској радњи, он затим пређе у мали новчани завод роднога места, да би најзад постао чиновник тамошњег друштва за поморску пловидбу.

Потом су дошле године рата, препуне физичког и душевног страдања, тако да га ослобођење затече као већ изнуреног човека.

Живот Ива Каменарића добио је ведрине тек од дана кад је, по ослобођењу, постављен за архивара финансиске управе у своме родном месту. Малени град на мору, опкољен са свију страна кршевитим планинама, чинио му се отада већи и лепши него некада. Узане и мрачне улице приморског места, којима је пролазио још од детињства, изгледале су му сад шире и светлије, а камене куће не тако чађаве какве их је знао од вајкада. Прљави морски залив, који се увукао међу брегове као неко уљано језеро, појављивао се одједном пред његовим очима у светлости великог приморског града. Цео његов живот доби изненада неке важности.

Каменарић је био право оличење чиновника каквога предвиђају законски прописи: исправан у сваком погледу, вредан, скроман и покоран према старешинама. Сваки чиновник старији од њега налазио се, по његовом мишљењу, у неком вишем свету, у који он не би смео ни да завири. Његов шеф био је за њега неограничени господар, претставник државне моћи, кога он мора да слуша без поговора. Кад би случајно срео команданта места, пуковника, на чијим је грудима светлео орден, он би увек задрхтао од узбуђења и са дубоким поштовањем скинуо би пред њим свој престарели шешир. Кад се једном беше чуло да ће у њихово место доћи бан, он две ноћи није могао да заспи од узнемирења, мислећи непрестано како ће то изгледати ако бан случајно наиђе и у њихово надлештво, па га шеф уведе у архиву. Несумњиво, архиву би му морао показати, прво зато што је, како је сам шеф често говорио, архива огледало целе финансиске управе, а друго зато што је архива Каменарићева доиста била у примерном реду. Али је баш због тога и стрепео, бојећи се да се ипак не би десило штогод непријатно, да га, например, бан не би случајно запитао о нечему нашта он не би умео да одговори.

Бан је доиста дошао једнога дана и приређен му је свечан дочек, на коме је и Каменарић узео учешћа, али се не догоди ништа нарочито. Па ипак се он још дуго после тога сећао целе свечаности, обављене на тргу пред катедралом, када се бан појавио у пратњи највиших чиновника, официра и свештенства, док су звона ударала као поамна и док је бискуп пред главним порталом очекивао ње-

гов улазак у цркву. Каменарић је тада стајао као без даха у реду чиновника, који су били постројени са обе стране црквеног улаза, гледао је нетремице и, кад је бан наишао поред њега, готово се повео да падне од силине узбуђења.

У своме личном животу Каменарић је био повучен до крајности. Није се дружио готово ни с ким. У кафану је одлазио ретко. Кад би завршио дневни рад, полазио је право кући. Уморан и тешке главе, корачао би лагано друмом, који се протезао над самим морем, па би успут тек мало застао са којим суседом и измењао неколико речи, да би се ускоро нашао усамљен пред својом кућицом. Није чак имао никаквих нарочитих жеља ни скривених снова. Само понекад с вечери, кад би се у даљини, иза гребена, указао какав велики пароброд, сав у светлости, са кога су црвена и зелена светилка бацале снопове зракова, као два страхотна ока какве аждаје, у њему се рађала чежња за далеким земљама и чудним градовима у које одлазе непознати путници.

Кад год би помишљао на завршетак своје чиновничке каријере, Каменарић се сећао да су у канцеларији често говорили и о неком „нарочитом признању“, које је обично долазило однекуд као круна свега, али о коме он није имао јасну претставу. Пензија је већ сама по себи неко признање за оно што човек ради кроз дуге године, мислио је, а њему је она сад најзад, хвала Богу, обезбедена до смрти. На одликовање није никад помишљао. Куд би он, тако мали чиновник, смео да се заноси таквим сновима! Оно, истина је, он је са нарочитом пажњом посматрао свако лице које би на

грудима имало какав било орден или медаљу; али да себе замисли таквог, са орденом, није се смео усудити.

Али, изненада, догоди се нешто што унесе страховит немир у живот Ива Каменарића. Неочекивано, једног јутра шеф га позва и рече му да још истог дана мора кренути на пут за Београд, ради предаје министарству неких важних докумената. Кад то чу, Каменарић се толико узбуди да не умеде рећи шефу ни речи, али наређењу се није смео противити. Он брзо припреми свој мали пртљаг и већ у подне укрца се у лађу, а после два часа војње стиже у место из кога продужи пут железницом.

Читава два дана и једну дугу ноћ проведе Каменарић на тврдој клупи треће класе малог воза, који се пентрао уз камене кршеве, прелазио преко мостова, стењао кроз мрачне тунеле и носио га кроз дотле никад невиђене крајеве. У вагону није било много света и он је могао мирно да лежи по читаве сате, али није успео да заспи ни једног тренутка. Он је и нехотице морао непрестано да се диже и гледа кроз прозор, да са дивљењем и страхом посматра провалије над којима се воз верао, да чита називе станица и упознаје градове о којима је дотле само слушао. Али и кад паде ноћ, и сутрадан од јутра до ноћи, сан га није хватао. И поред свих нових утисака на путовању, непрестано му се јављала једна те једна мисао: да ће видети Београд, престоницу државе, тај огромни град у коме је центар свега, у коме се живи некако друкче него у њиховом малом месту и у коме он, Иво Каменарић, треба да изврши један важан задатак: да лично оде у министарство и преда нека доку-

мента од великог значаја. Свакако, важнијих докумената није могло бити, јер му их је шеф предао са речима: „Ја вам их поверавам, јер знам да сте исправан чиновник. Пазите добро шта радите!” При сећању на то, Каменарић је осећао како му срце почиње брже да удара и, по хиљадити пут, брижно је пипао ручну торбу да види да ли документа случајно нису ишчезла некуд.

Кад стиже у Београд, била је већ ноћ. Каменарић изађе на станични трг као у бунилу и стаде неодлучно. Вика, писка аутомобила, трамваји, широке улице и осветљење, све га то збуну још више. Он готово побеже у оближњи хотел, који му беше препоручио шеф, закључа се у собу и, чим леже, заспа дубоким сном. Није чак ни вечерао.

Кад сутрадан уђе у зграду министарства, први послужитељ коме се обрати предаде га другом, други трећем, а овај га уведе у једну неугледну канцеларију, која, на велико запрепашћење Каменарића, није била нимало лепша од његове, далеко тамо у забаченом градићу на мору. Један младић устаде равнодушно, прими документа и даде их неком старијем чиновнику да потпише реверс. Кад овај то мрзовољно учини, он га предаде Каменарићу без речи.

Дошљак остаде неко време у недоумици, мислећи да посао бесумње још није сасвим обављен, да мора изаћи још пред неког, свакако пред неку важнију личност, и већ хтеде да запита нешто, кад га онај старији чиновник, који је потписао реверс, погледа намргођено и упита:

— Но, шта је? Шта чекате!

— Хтео сам... молим... Је ли већ у реду?... Могу ићи?

— Па добили сте реверс! Шта хоћете још? Не желите ваљда да вас претставим министру!

Збуњен и изненађен, Каменарић изађе на улицу ипак некако умирен, јер сад бар није имао више да води бригу о тим проклетим документима, али још дуго није могао да дође к себи од свих утисака. Никако му није ишло у главу да је он само због тога, због тако безначајног одласка у министарство, морао да се ломи на путу пуна два дана и целу једну ноћ и да се држава излаже толиком трошку.

Пролазећи кроз главне престоничке улице, Каменарић је радознано гледао нове грађевине и још заостале турске кућерке, застајао пред изложима великих трговина и рекламама биоскопа, прелазно несигурно преко улица и гурао се поред многобројних пролазника. Али од свега што је гледао око себе, не доби никакав пријатан утисак. Тај велики град, у који је сад први пут у животу дошао, био је туђ за њега. Изгледао му је некако непријатељски. Цела та хука и лупњава, сви ти разноврсни звуци и покрети, све то уносило је у њега неки немир. Већ после једног часа ходања, осети да је уморан. Он сврати у једну малу кафану и попи чашу пива, колико тек да поседи мало и да се одмори, али већ беше одлучно решен да узме први воз и да што пре пође натраг.

Док се враћао преко Теразија ка своме хотелу, он се још понегде задржавао пред изложима, разгледајући изложене предмете без нарочитог интереса, као што обично раде они који бесциљно

лутају улицама. Али, гле! пред њим се изненада појави нешто што одједном привуче сву његову пажњу, тако да остаде на месту као укупан, са погледом који је жудно продирао кроз огромно стаклено окно, немоћан да се уклони одатле. Он је стајао пред излогом који био пун разноврсног ордења, медаља и пантљика разних боја: пред њим су блистале круне од белог емаља, светлели двоглави бели орлови, трептале велике звезде, светлуцали крстови разних величина...

Каменарић је стајао и гледао у излог са неким чудним узбуђењем, као што деца пред Божић гледају искићене јелке пуне сјајних украса. Он није знао како се зове који орден, ни који је веће а који мање вредности, али су сви они заједно будили у њему осећање дивљења и поштовања. Он их није гледао само као лепо израђене предмете, него као тајанствене знаке признања за оне малобројне заслужне грађане који имају среће да се на њих излије милост великодостојника. Он чак познаде једног међу њима, онај који је виђао на грудима команданта места, човека о чијим се ратним подвизима причало по целом његовом крају. То га још више увери да су те светле стварчице, тако лепе на изглед, створене само за оне који су подносили велике жртве за отаџбину, чије су заслуге недогледне и којима, после таквог признања, припада неоспорно и поштовање целог народа. Он уздахну при помисли на своју бедну прошлост и на свој јадни садашњи мишји живот, па, свесан да га судба није одредила за такву безмерну срећу, после дугог стајања пред излогом окрете се и пређе на другу страну.

После једног часа Каменарић је већ седео у возу, који лагано пође из станице, остављајући за собом престоницу, тај пространи и чудни град у коме се толико осећа усковитланост живота и у коме се ствара нешто ново, велико и непознато, али у коме је он, залутали маловарошки грађанин, осетио је једну широку безнадежност.

II

По повратку из Београда, живот Каменарића као да пође другим током. Он постаде сасвим други човек. Дани су пролазили као и пре тога, ништа се стварно није изменило, па ипак он више не беше онај који је био дотле. Сећање на велики град пратило га је на сваком кораку и чинило му се као да је у њему оставио један део себе. Није у томе било никакве жеље да понова оде тамо, али је и нехотице морао да мисли на све што је у њему видео. Но више од свега, излазио му је пред очи онај велики излог са ордењем. Седи лепо у полумрачној канцеларији и ради, а тек одједном бројеви деловодног протокола почињу да играју, а затим се стану окретати, све брже, брже, у ковитлац, док најзад из цифара не почну искакати разни крстови, круне и звезде, од емаља и метала, у свима бојама. Или кад пође предвече кући, идући поред мора, види случајно на стени малог морског паука, а тек нешто му се изненадно помути пред очима и као тај се паук претвара у велику звезду од црвеног емаља, мили право ка њему и одједном скаче и прикачиње се управо на његове груди. Он је сад готово редовно удешавао да се

ујутру сретне са командантом места, којом је приликом жудним очима гледао звезду на његовим грудима, поздрављао га са поштовањем и после тога дуго гледао за њим. Било је у граду још неколико официра са медаљима и ордењима и он их је убрзо све познавао и све их радознано посматрао, покушавајући да према њиховим физиономијама замисли какве је ко заслуге могао имати кад је доспео до те части. У сваком случају, он је дубоко у себи признавао да су сви ти срећни људи несумњиво заслужни за отаџбину и да се, самим тим видним признањем које им је дато, издвајају од свих осталих људи у месту.

Али не беше мало изненађење Ива Каменарића кад о једном државном празнику виде у цркви и неколико обичних грађана са орденима на грудима. Он се запрепасти и умало не посрну од неког унутарњег потреса. Што је доктор носио на грудима орден са сликом неког свеца, то је још могао и да разуме: он је лекар, лечио је сиротињу бесплатно, учинио је народу неко добро. Он се помири и с тим што виде среског поглавара са одличјима, јер је тај човек био орган државне власти, господин од угледа и врло моћан. Чак га не изненади ни то што је окружни инжењер имао на прсима два некаква крста, пошто је и раније слушао од многих да је тај вршио велике грађевинске послове за државу. Шефу финансиске управе, његовом шефу, припадао је орден већ сам по себи, зато што је шеф и што је, по његовом мишљењу, старешина коме нема равна. Али откуда то да има орден директор месне банке, и то орден о врату, са плавом пантљиком, директор оне исте

банке у којој је он, Иво Каменарић, служио још пре рата и који је, он се добро сећа, онда често приређивао велике гозбе, на којима су увек главни гости били аустријски официри! Иво Каменарић не могаде да верује својим очима. Он једва сачека да се сврши благодарење, па изађе на трг сав узнемирен. Разговарајући о томе са друговима из канцеларије, он не сакри своје чуђење и, што му се никад раније није дешавало, поче да грди и протестује.

Међутим, ма колико да је тај догађај изненадио Каменарића, он уједно пробуди у њему и једну тајну наду, сасвим присну и од целог света скривену наду, да ће можда једног дана и он добити некакав орден. Али чиме да заслужи ту срећу? Шта да учини за добро државе, народа, или човечанства?

Он је био уверен да као чиновник једног тако забаченог надлештва неће никад имати прилике да се нечим истакне и заслужи одликовање, те зато поче сањарити о другим могућностима. Кад би седео увече поред мора, он би, на пример, замишљао велику буру на мору, али не на отвореном мору, него ту, у заливу, и чинило му се да види како неки огроман брод налеће на стену Свете Ане и почиње да тоне. Он је тада јасно гледао себе како скаче у барку и, веслајући кроз запенушене таласе, граби да што пре доспе до места катастрофе. Са свију околних цркава јецају звона на узбуну. Силвити ветар звижди са голих брегова и ковитла се над морем. Са брода се чују звуци музике. Већ се спуштају чамци за спасавање. Са палуба допире очајно дозивање. На команди се пале раз-

нобојни сигнали и блештави рефлектори неутешно просипају светлост на све стране залива. Он се тешко пробија са својом барком кроз помамну водену масу, али се ипак приближава броду, који се већ накреноу на једну страну и у чију мрачну утробу почиње да куља ледена вода. Ветар урличе. Бродска сирена пишти. Музика је умукла. Види се још само неколико светиљака. Таласи мумају и пљуште кроз таму. И одједном, у непосредној близини његове барке, чује се језиви позив у помоћ. Он напреже последњу снагу, бори се са таласима и, стегнута срца, управља барку ка белом котуру за спасавање који се с времена на време види међу таласима, а из кога се беспомоћно вију две малаксале руке. Он најзад успева да се приближи дављенику, баца уже и, после великог напора, извлачи у барку младу девојку, која је већ била на измаку својих моћи... А потом, све новине пишу о Иву Каменарићу, доносе његову слику и штампају изјаве оца спасене девојке, старог Енглеза, о његовој племенитости и херојству, којима је учинио част своје народу. Она даје обећање да ће понова доћи у „земљу хероја”, јер је њен спасилац, њен „други брат”, својим пожртвовањем доказао да у тој земљи „живе олимписки богови у људском облику”. Те се изјаве читају свуда. О њима се говори на сваком кораку. Опште узбуђење захвата целокупно грађанство. Безбројна писма стижу му са свих страна домовине. Цео свет му честита. Сви му се диве. А онда... онда, једног лепог дана стиже у град вест да је Иво Каменарић „за заслуге, које је стекао као одважан грађанин, чиме је осветлао

образ нације" одликован орденом... Којим? О, то је свеједно! Он их сад већ добро познаје све и зна тачно како се који зове, али не прави питање од тога који му је дат. Главно је да је најзад добио признање које је већ давно и давно заслужио...

Још много разних сањарија пролазило је кроз главу Ива Каменарића. Замишљао је и како гори његово надлештво, па се он одликује при гашењу пожара; престављао је себи и атентат на команданта места, при чему он хвата атентатора за руку и спречава погибију; долазила му је на ум и помињао да се појавио страни шпијун, кога он открива у неком луталици и који најзад признаје како се спремао да експлозивом баци у ваздух оближњу барутану. А кад год би у мислима дошао до тренутка у коме за своје подвиге добија одликовање, те ноћи дуго не би могао да заспи.

III

Прођоше пуне две године откако се Каменарић вратио из Београда, а за то се време не догоди ништа нарочито. Он је само био слабији него пре и чешће се жалио да га нешто гуши у грудима, али је на посао ишао ревносно и радио са истом преданошћу као и раније. Живот је текао мирно и једнолико и дани су се ређали један за другим без икаквих промена.

Али једнога јутра пошта из Београда донесе неколико службених писама, међу којима је једно нарочито падало у очи, јер је на њему био жиг „поверљиво”. Каменарић га неодлучно окрете међу

прстима и загледа са свих страна, па га бојажљиво предаде шефу. Овај отвори завој, погледа акт који је био унутра и процеди кроз зубе задовољно: „А-ха!” — по чему се могло закључити да је примио нешто што је већ одавно очекивао. Потом пружи акт доносиоцу и рече:

— Заведите ово у поверљиви деловодник, па ми одмах донесите натраг.

Кад се врати у своју канцеларију и седе, Каменарић узме да чита примљен акт, али одједном сав задрхта. Као да му се нешто помути пред очима. Он протрља чело, пребледе, затим се осмехну, а потом поче да сриче реч по реч: „Како треба саставити предлоге за одликовања”. У акту су биле тачно назначене рубрике које предлог мора да садржи: име и презиме предложеног, звање, какав посао врши, због чега се предлаже за одликовање и да ли је већ кадгод био одликован. Он устаде у узбуђењу, пође по соби, опет седе, понова прочита акт и дуго не могаде да се примири.

„Предлог за одликовање! предлог за одликовање!” понављао је непрестано у себи са неким чудним усхићењем. Дакле, ипак је дошао ред и на то! После толико година, најзад је стигло питање о томе који су то истински заслужни службеници, који то међу њима раде неуморно од јутра до мрака, који то чак и недељом свраћају у канцеларију из бојазни да их шеф не би случајно потражио, који то не одлазе у кафане и живе повучено, пазећи да ни мрава не згазе! О, ако има правде, шеф се не може огрешити о њега! Не може прећутати да каже све што зна добро о њему! Мора поштено признати да је такав чи-

новник као што је он, Иво Каменарић, заслужио одликовање већ одавно, да нема бољег од њега, али да одликовање није досад добио само зато што је био и сувише скроман, што се увек склањао од целог света...

Није прошло ни пола часа откако је вратио акт шефу, а већ се у целом надлештву знало да ће се послати министарству предлози за одликовања, да шеф никога не прима и да већ пише нешто. Мора бити да је шеф сам рекао неке нешто о томе, јер он, Каменарић, пре би се убио него што би одао службену тајну.

Око подне се већ говорило да је предлог готов, кад у канцеларију Каменарића уђе писар Марковић, који је недавно по казни премештен из Београда, запали цигарету и поче са осмехом:

— Чули сте, а? Па, крајње је време и било! Шеф је добар човек: ја се надам да ћемо сви добити по нешто.

Каменарић га је слушао ћутећи. Он је добро знао да је тај писар познат као пијаница и нерадник, једини који не заслужује никакво признање, али му не рече ништа.

— Да ми је само да знам шта је написао! — настави овај осврћући се. — Него, знате шта, то можете ви без по муке. Он ће вам свакако дати предлог у затвореној коверти, али ви је можете отворити...

— Сачувај Боже! — прекиде га Каменарић у страху. — Немојте ви ту мени, молим вас, ништа... Нећу ја да одговарам...

Кад виде његову отпорност, писар се окрете љутито и пође:

— Па баш и не морате кад нећете! Лудак сам био што вам и рекох! Препао се човек као да сам му тражио не знам шта... Али, братац, ја ћу ипак сазнати све и без вас! Видећете: преписаћу тачно цео предлог, да вам докажем какав сте шоња!

Каменарићу залупа срце од неког неочекиваног страха и цело пре подне не могаде да се умири.

Он једва руча од узбуђења и бојазни, а тек што после ручка дође у канцеларију, отворише се врата и унутра опет ступи Марковић, који му баци на сто парче хартије:

— Ево, на! Види како те је шеф накитио!

Он одмах ишчезну, а Каменарић, сав претрнуо од страха, жут као мртац, пружи уздрхтале прсте ка хартији, узео је неодлучно и прочита: „Иво Каменарић, архивар. Врло савестан и поуздан у архивској служби. Врши беспрекорно дужност не штедећи се и испуњавајући тачно издате наредбе. Заслужује одликовање...”

Каменарић беше потпуно изван себе. Он прочита по други пут, па онда још неколико пута, као да не верује својим очима и као да није могућно да се те речи односе на њега. Његов поглед се и нехотице задржаваше на ономе „врши беспрекорно дужност не штедећи се”. О, да, истина је: никад се он није штедео! Давао је себе целог, сматрајући да му је поверен један од најважнијих послова у држави. Радио је чак и онда кад га је гушило у грудима. Жртвовао је и свој одмор, само да не би ништа заостало у раду. О, још колико се жртвовао! Али, ево, најзад... најзад је ипак дошао час накнаде за све патње, синнула је светлост пред

његовим очима, разлило се по души нешто топло и утешно!...

Али цела та бујица осећања не беше изазвана преставом о дану кад ће добити орден, нити је била везана за светлу стварчицу која ће му висити на грудима, него је извирила из сазнања да је ипак неко признавао да он нешто вреди, да ради, да тај рад, према томе, није био узалудан и да је он, Иво Каменарић, макар и под старе дане дочекао да чује праведну реч о себи.

IV

Прођоше пуна два месеца откако одоше предлози за одликовања, али не дође ништа као одговор на тај акт. Људи су испрва свакодневно говорили о томе, и то не само чиновници, него и обични грађани, но убрзо се заборави на то. Па чак и Каменарић престаде да помишља на ту срећу, која је, тако му се бар чинило, била толико близу да се излије над њим.

Али једнога јутра, баш пред неки велики празник, тек што Каменарић уђе у канцеларију и седе за сто, упаде унутра писар Марковић, држећи у руци развијене новине, и повика:

— Ура! Честитам, госпар — Иво! Добили сте орден!

Каменарић оста за тренутак као окамењен, затим ћутећи узе новине из руку писара и поче тражити своје име, док је овај непрестано говорио:

— Ево, ево ту! Јесте ли видели! Ево: Св. Сава V реда! А добио сам и ја, братац! Хе-хе! шта велите на то! Нема ту шале! Ево, гле'те: Св. Сава IV реда, сињоре! Орденче и по! А

Шпиро исто! И Владо! А шеф, орлића!... Него, треба одмах да ставимо значке. Ја сам већ писао зету у Београд да нам пошаље. И за вас писао. Па кад закитимо рупице на капутима, има цео град да падне на леђа!

Писар излете напоље, а Каменарић још остаде стојећи, као у неком бунилу. Он једва прибираше мисли да нешто ради, а у подне, тек што руча, леже уморан и заспа дубоким сном.

Кад се пробудио, он пође у канцеларију, али му беше некако тужно у души. Мислите ли зар да се радовао своме одликовању, да је истурио груди и подигао главу због тога? Не, напротив. Он је то већ толико пута преживео у својој машини, да је сад био неспособан да се радује. Чак се осећао и некако нелагодно.

После три дана, постепено се утиша талас одушевљења због одликовања. Сви су једино очекивали дан кад ће им орден бити свечано предати. Али, углавном, сви одликовани били су видно расположени, ведри, као озарени. На њиховим лицима видело се да су доживели нешто важно, после чега имају још више права да траже од живота нове радости.

Међутим, Иво Каменарић постајао је из дана у дан све чуднији. Она нелагодност, која га беше обузела још првога дана кад је прочитао у новинама своје име међу одликованима, постајаше све јача. Додуше, најзад се остварило оно за чим је чезнуо толико времена, што је, тако рећи, испуњавало цео његов животни сан, али сад се однекуд осећао као човек који се после сна о животу у ра-

скошној палати одједном пробуди у сиротињској постели. Кад би ишао улицама, чинило му се да су сви погледи управљени на њега и да у тим погледима има неке потсмешљиве злурадости. Као да је са чистим белим оделом пао у блато на очиглед целог света.

Та nelaгодност је расла нарочито кад би помислио да је такво одликовање, и то за један степен више, добио и писар Марковић. Зато, кад му овај, после неколико дана, предаде обећану плаву свилену трачицу, он не умеде ни да му захвали на пажњи.

Па ипак немојте замерити што наш добри познаник не успе да савлада потпуно људске слабости. Кад остаде сам у својој собици, он опет подлеже првобитном узбуђењу због добијеног ордена и дуго окреташе међу прстима свилену трачицу, која беше символ тога одликовања. Он је чак и пажљиво, уздрхталим прстима, стави у рупицу на капуту и погледа се у огледалу. Био је блед. Очи су му гореле тамним сјајем. Око усана лебдео му је необичан осмех.

А одмах после тога разведри му се пред очима, постаде весело, поче да певуши и дуго размишљао о томе како се он ипак можда вара: како они тамо, они моћни који деле срећу убогим људима као што је он, свакако знају какве ко заслуге има; како је вероватно и Марковић заслужио да добије већи орден него он, и како је све што се говори рђаво о томе човеку ипак само заблуда, пакост или завист. Широко опраштање и безмерна љубав према свима људима које је познавао испунише га свега. Он беше срећан.

Тога дана предвече, први пут после дугог времена, Каменарић се одлучи да оде у кафану.

Он прошета двапут кејом, причека да види како се искрцавају путници из великог пароброда који баш тада стиже у пристаниште, па се упути ка главној кафани на обали. Међу паллама, за малим белим столовима, седело је пуно света. Многобројни странци, који изађоше из пароброда, изгубише се кроз градску капију и размилеше се по граду. Сунце већ беше зашло и пријатан мирис мора и зеленила испуњавао је ваздух.

Каменарић дође до улаза у кафанску башту, али изненада застаде. Он запази унутра неколико виших чиновника и нешто ледено текну га у срце. Помисао да ће седети у близини тих људи, са значком од ордена на капуту, поплаши га страховито. Он се окрете и пође на другу страну. Али после неколико корака, понова стаде и врати се натраг. „А зашто да не уђем?“ помисли. „Зар ја немам иста права као и они? Попићу чашу пива и отићи.“ Па ипак, кад већ беше близу улаза, опет изгуби храброст и пође у град.

Било се већ спустило вече кад Каменарић уђе у једну крчму и затражи чашу пива. Он седе недалеко од улаза. Од неколико столова који стајаху у соби, беху заузета свега два. За једним су седели неки странци и вечерали, а за другим су била три мештанина, међу којима је он једног познавао из виђења. Они су водили жив разговор о нечему, што их је, по свему се видело, јако узбуђивало.

Крчмар без речи спусти чашу пива пред новог госта, коме се учини да овај са неким непријатним осмехом погледа на његову трачицу у рупици

капута. У исто време, он разабра речи мештана који су гласно говорили:

— Ма, ке, суседе, нису они солдати! — горопадно је наваљивао један. — Прођи се празних речи! Што ће њима златни крижеви и медаље? Како су то меритали!

— А погле оног Шпира! — прихвати други. — Вере ми, шјор, нисам срео грђег безобразника, а даривали му орден!

— А они Марковић, ви'ш, факин како ђаво сам, чуо си за бруку да и он доби декорацију! — додаде трећи.

— Ма све је пошло ђавољим трагом! Ха! сакррр!... — подвикну опет први и лупи песницом о сто, па зграби чашу вина и испи је до дна.

Каменарић испи само један гутљај пива и претрну кад чу горње речи. Као да је пио целу ноћ, у тренутку му се поче окретати све пред очима. А тек што то престаде, осети неку празнину у души, као да се нешто скрха у њему и да никад више у животу неће доживети ништа лепо ни радосно.

„Шта они то говоре? шта то говоре?“ понављао је у себи престашено, покушавајући да се прибере, док су са суседног стола падале речи пуне погрда и претњи за све незаслужено одликовање, за све те „лењиве факине“, док они, вредни грађани, морају да носе на својим плећима све терете!

Дрски осмех писара Марковића, гојазни подбрадак директора банке и задовољна лица многих других одликованих познаника изађоше Каменарићу пред очи, а уједно с тим поче нешто да га гуши у грлу. Чињаше му се као да је изненадна пао у неку страшну каљугу, у којој је и нехотице утонуо до

грла, која прети да ће га задавити кужним задахом и из које мора што пре да се спасава. Он протрља дланом чело, као да се буди из неког дубоког сна. Али сад више не беше скромни, слабачки Иво Каменарић, бојажљив и потиштен, понизан према свакome: све сићушне мисли малога човека и неугледног чиновника распршташе се изненада пред њим као лаки мехурићи сапуна, а његове зачуђене очи, први пут откако зна за себе, сагледаше пред собом прави живот. Он се одједном маши за рупицу свога капута и брзо, да нико не примети, истрже плаву свилену трачицу и стави је у џеп. Затим журно плати, устаде и наглим ходом изађе из кафане.

Среја

Јутро је било влажно, тмурно, пуно суснежице. По раскаљаним улицама прљаве паланке, над којом се суморно уздизао брежуљак са оголелим дрветима, са свију страна вукле су се избеглице и, као да очекују неко спасење баш на томе месту, сакупљале се на маломе тргу.

Из далека се чула тутњава топова.

Мали, погурени, у закрпљеном гуњу и престарелим чакширама, са већ давно изношеном шубаром на глави, Среја је стојао на углу главне улице и посматрао разнобојну масу која се тромо кретала око њега.

Многобројне сељанке из Мачве, јадно обучене, многе од њих босе и болесне, са премрзлом дечицом, нарицале су за опустелим огњиштем, а њихови уморни погледи са тугом су преклињали за комад хлеба. Изнемогли и рањени војници, понеки на штакама, испијени, измучени, једва ходаћи, вукли су се тражећи ма за један часак топлог одморишта и спокојног мира. Нејаки дечаци и брижни старци, који већ данима лутају из места у место, носећи својим ратницима мало преобуке и мало понуде, безнадежно су гледали око себе. Неволници свију врста, прокисли, изнурени, брижни, пуни тешких разочарења и већином без утехе, газили су бес-

циљно по житком блату, док је суснежица немило-срдно влажила њихова прозебла тела.

Цео тај народ незаштићених бедника пролазио је тако већ неколико дана од јутра до мрака, али Среја сад први пут, као да му се изненада пред очима диже неки застор, осети величину њихове беде. Беше га жао. Гледао их је са саучешћем и мислио је да је грехота што се људи тако муче.

У једном тренутку, поред Среје наиђоше воловска кола пуна ситне деце, поред којих је уморно корачала мршава бременита сељанка. Кола застадоше недалеко и свет се поче скупљати да чује шта жена говори. Среја се такође приближи.

Опокољена грађанима, измучена жена је кроз плач говорила да је седморо деце њено, а осталих петоро њене сестре, коју су непријатељи заробили и одвели преко Саве.

— Па куда ћеш сад? — упита неко.

Жена погледа невесело у даљину.

— А зар ја знам! — одговори невољно и опет заплака.

Кад то чу, Среја приђе колима.

— Пођи мојој кући, — рече он сажаливо, гледајући је питомо својим зеленкастим очима. — Имам на дому девојку и домаћицу, никог више. Нисам, да кажеш, неки газда, ама... биће и за вас. А село је воде близу, нема пушкомет.

Он настави да говори како ће је чувати и бринути се о деци.

Жена је испрва ћутала, оклевајући и гледајући га неверљиво, али одједном, као да јој постаде јасно да не може никуда побећи од своје невоље, одмахну руком и уздахну:

— Да пођем... Нека ми се Бог смилује!

И пођоше. Ишли су ћутећи, а после пола часа хода стигоше у село.

Среја их уведе у своју трошну кућицу, рече жени и кћери да је грехота што се људи тако муче, постаче ватру на огњишту, донесе воде, поможе да се жена и деца некако сместе, па се журно врати у варош.

Он се брзо упути право војној станици, где је био на служби као обвезник последње одбране стараца, да тражи од начелника осуство, јер му је требало времена да се побрине за своје нове укућане.

Кад ступи у канцеларију, било је већ подне. Мрзовољан начелник погледа га срдито, отресе малићем пепео са цигарете, зажмире кроз цвикер и упита осорно:

— Шта је? Шта хоћеш?

Среја поћута, обори поглед ка земљи, мало се насмеши, а потом рече одлучно, као да се решио на велико дело:

— Дош'о сам, вала, да те молим нешто, господине, па како ти рекнеш!

Он то рече тако искрено и просто, да се начелник одобровољи, те сад поче пријатељски:

— А ко си ти, вере ти?

— Ми смо последња одбрана, господине, — одговори сељак тако, као да се чуди што га нико не познаје.

— А како се зовеш? Одакле си? Где радиш?

— Зовем се Среја... Среја Милосављевић, из Рајковца... 'воде близу. Радим код војне пекаре број

девет: носим дрва, слушам тако... што стигнем, знаш.

Начелнику се допаде Срејина простодушност, па се нашали:

— Та шта рече! Среја Милосављевић!

— Јест, вере ми, из Рајковца.

— Па шта си хтео, Срејо? Говори, вере ти!

Среја се почеша руком по врату, па ће онда полако:

— Да кажем, вала, па како буде. Дош'о сам, знаш, да те молим нешто, господине. Ова пуста бежанија наишла и водена, па мука жива. Много народа крену проклети Шваба, до зла бога, а све сиротиња да је и Богу тешка. Па ја, како да ти кажем... Видео сам, знаш, кад су жене и дечица пролазили боси и голи, па ми дође жао. Не мого', лепо, да издржим од неке муке и тегобе, него ти узмем некакву сиротињу, те их одведем кући у село. Сиротиња је, велим. Како би било мојим чељадима да нас, не дао Бог, снађе таква несрећа!

Начелник беше изненађен.

— Ако, Срејо, ако, тако ваља, — рече он благо.

— Па шта ћеш, господине, сиротиња је...

— А колико си душа узео?

— Па, знаш, наиђе једна жена са дечицом. Дванаест дечице њени и њене сестре, па све малечка к'о лубенчићи....

Он се притом насмеши тако добродушно, као да је говорио о својој деци, а у рукама збуњено окреташе шубару.

Сви присутни беху задивљени.

— Та шта рече! — чудео се начелник. — Па како ћеш исхранити толики народ? Од чега ћеш да живиш?

Среја се и даље смешио.

— Биће, господине. Даће Бог. Добар је Бог, господине, па неће дати да пропадну тол'ка дечица. А зато сам ја и сврнуо до тебе, да те молим. Не тражим ја ништа, како да ти кажем, него само да те молим нешто. Ја, знаш, имам један ланац земље, ама слаба је вајда сад од тога. Да ми је само да одем кући, макар да послушам код других, ја би' већ удесио како треба. А овако... сиротиња је, брате! А грехота и та жена да се мучи без крова над главом. И куд ће она са толиком дечицом, кад нигде ништа нема! Па се још и дечица поразбољевала, те баш никако не ваља. Веруј, господине, кад уђеш у кућу пиште она дечица да би у свет бежао. Све премрзло, испропадало. Јесте, вере ми! А и ово погано време, ударио снег, раскаљало се, па куда ће?... Зато сам и дош'о да те молим. Да ме пуштиш, вала, на један дан кући. Само на један дан, вере ми! Да ја тамо удесим како треба, па да се врнем. Дечица су, знаш...

Он то рече молећиво и са тугом, па обори главу.

Сви присутни су ћутали. Тренутак је био узбудљив. Убоги сиромашак, можда најсиромашнији у селу, узео да спасава тринаесторо невољних! Тај мали, неугледни човек, у одрпаном оделу, изгледао је као оличење доброте и милосрђа.

Среја је стајао и чекао.

Начелник му приђе узбуђен и срдечно га по-тапша по леђима.

— О, Срејо, Срејо! — рече пријатељски.

Он сакупи међу присутним новаца, нареди да му се изда доста хране и других намирница, одобри да Среја остане у селу докле год избеглице буду код њега, па га испрати збуњеног од изненадне среће.

Среја изиђе као ван себе од радости, говорећи са руком на срцу:

— Е, Бог нек ти плати за то добро, господине!...

Пртећи с муком пун џак брашна и сланине, он је на улици још дуго благосиљао.

II

Од тога дана Среја је без умора радио од јутра до мрака, само да би деци и болесној жени што више угоднo. Сад и његови имућнији суседи, који су га и пре волели због познате му доброте, почеше да му притичу у помоћ разним поклонима у храни.

Убрзо, малена кућа у којој Среја беше сиротињски провео цео свој живот, претвори се у весео дом, пун ведрих детињих гласова и несташних узвика. Деца су полако добијала снаге, док је њихова уморна мати, која је захвално пратила рад вредних домаћица, очекивала дан кад ће да се породу. А Среја, живахан и лак, трчао је по кући, играо са децом и задовољно газио по снегу, кад би се враћао из шуме са дрвима.

Једанпут недељно одлазио је Среја у варош, да прими од начелника помоћ у храни. Тада је увек причао само о деци, благосиљао начелника по стотину пута и понављао да је грехота што се људи тако муче. А кад зима мало попусти и деца пре-

здравише, он их првог пролећног дана потовари у кола и дотера пред војну станицу да их начелник види.

Стојећи поред кола, Среја је насмејаних очигу разговарао са начелником, који са чиновницима беше стао поред отвореног прозора, показујући му румена лица деце. Он је весело, али и са неком важношћу бројао:

— Један, два... четири... шест.

Бојао се да неко не посумња у истинитост његовог причања да је узео дванаесторо деце!

*

Али, после два месеца, сирота жена умре на порођају.

Несрећа је била велика и тешка. Среја заплака над дечицом, као да је изгубио неког свога најрођењег. Али не клону. Кад скромно обави погреб, извести дечјег оца о смртном случају. А кад овај стиже са бојишта, изиђе пред њега са зебњом и погружен.

— Морало је бити, — рече. — Опрости!

Они се никад пре тога не беху видели, али се среташе као блиски пријатељи. Ратник захвали Среји као брату и заплака у његовом загрљају без стида.

А још исте ноћи, докле његови сирочићи спаваху на поду у слами, он је дуго и тужно говорио како је сад у Мачви пусто, како нигде нема ни куће ни кућишта и како не зна куда ће са децом.

— Швабе одоше, али нам куће опустеше... Да није ових црвића! — уздисао је он. — А овако! Куда ћу и коме да их оставим?

Среја га је слушао и мислио како није добро што се људи толико муче. Затим навали да деца остану код њега. Али отац није имао снаге да се на то одлучи. Жеља за кућом и својим огњиштем, где је имао и родбине, вукла га је на тежак и далек пут, по мраку и блату, кроз опустела поља.

III

Било је влажно јутро кад брижни отац поређа децу у кола и пође.

Он се растаде са домаћинима као са братом и сестрама, опет заплака и захваљиваше од срца, док му они трпаху у торбу печено прасе, последње које су још били имали у кући. И деца су плакала, тискајући се уз прљав Срејин гуњ.

Кад изађоше из дворишта, Среја пође поред кола. Он је шљапкао по блату, прелазећи час на једну час на другу страну. Отац је корачао напред тромо и гледао у земљу.

— Мићо! Белкице! — тепаше Среја деци. — Да пишете чичи. Јесте ли чули! Немо' главом да се шалите! Хе-хе! Пилићи моји мали!

Беху већ изишли из села, а Среја је још ишао за њима.

— Врати се, — рече отац кратко, осећајући да је Среји тешко што се растају.

Среја не одговори, него пође и даље. Али му лице више не беше насмејано. Он је сад брижно гледао преда се.

Сви су ћутали. Само се једно дете заплака. Ишли су дуго. А кад се испеше на оближњи брежуљак, Среја стаде.

— Сад збогом! — рече он и ућута.

— Збогом и прости!

Погледаше се, стискоше један другоме руку, загрлише се, па се нагло окренуше један од другог.

Кола беху измакла, те отац пожури да их стигне.

Среја пође неколико корака и окрете се.

Гледао је за њима. А по раскаљаном путу полако су одмицала тешка воловска кола, пуна деце, поред којих је ишао крупан човек оборене главе. Украј пута ширила се пространа црна поља и уздизала се напупела дрвета. А изнад свега ћутало је облачно пролећно небо.

Среја је дуго гледао. Затим се погнуте главе врати у село, уђе у кућу без речи и седе замишљен у угао.

И жена и кћи су ћутале.

— Пилићи моји мали! — рече затим благо, као за себе, устаде и спусти се у сламу. Убрзо и заспа уморен жалашћу.

Последњи залагај

Улазак непријатеља у варошицу К. изазвао је неописан страх. Време између одласка наших последњих заштитница и уласка прве аустриске патроле провели су грађани у страховитој неизвесности, у мрачним собама, са спуштеним завесама на прозорима, не усуђујући се да изиђу ни у дворишта. Кад у сутон почеше да ударају шрапнелска зрна по чађавим крововима, беспомоћни страх за влада свима душама, појачан још више муклом тишином, која у тмине влажне новембарске ноћи прекрили све домове.

Већ у прво свитање, брижна лица потајно су зурила кроз једва размакнуте завесе и са зебњом очекивала појаву првог непријатељског војника. И готово сви који су то чинили, изнурени неприспавањем ноћи, дрхтали су леденом стрепњом кад би кроз полутаму назрели како каљавом улицом промиче туђински војник у плавичастом шињелу. А нико није ни помишљао на то да тај јадни човек, који је негде далеко оставио своју породицу и свој дом, са истом таквом нејасном зебњом гази по блату, да ни он није тренуо већ неколико ноћи, да је преморен, гладан и да му је већ одавно претешка пушка о рамену.

Али чим освоји дан, страх се постепено умањивао, јер кришом, кроз разграђена дворишта, почеше

да се шире вести о врло благом поступању непријатеља. Прве жене које се беху усудиле да изиђу на улицу вратише се у куће са пуно умирења, јер не само да их нико не нападе, него чак непријатељски војници ступише у разговор са њима, тражећи да подмире своје најнужније потребе. Ускоро се успостави блиска веза између грађана и дошљака, нарочито у улицама са сиромашнијим становништвом. Беше у душама људи још увек нејасне зебње, везане за помисао о онима што одоше некуда у неизвесност и онима што остадоше тамо далеко преко Саве и Дунава, али потребе свакодневног живота учинише да се бар за неко време забораве грозоте рата.

Живот убрзо потече редовним током. Додуше, с времена на време чуло би се како је одведен и интерниран тај и тај виђени грађанин, или би се видело како стражари, са бајонетима на пушкама, журно спроведе кроз град гомиле наших заробљених војника и грађана, али онај првобитни страх беше уступио место неком помирењу са судбином. Изгледало је као да друкче не може бити и као да се све догађа по вољи неког невидљивог заповедника, чијој се моћи нико не може да противи и коме нико не може да стане на супрот. Једино кад у недељни и празнични дан не би одјекнуло звоно са црквеног торња, у душама грађана јављала се јасније него обично помисао да се ипак догодило нешто врло страшно и судбоносно, што ће се ко зна како свршити.

После неколико дана почеше неочекивано све чешће да одводе грађане, те се страх понова увуче у душе поробљених и завлада њима још јаче него

првих дана по доласку непријатеља. Не беше никаквих злостављања, војници су и даље били врло уздржљиви према грађанству, али се свакодневно догађало да неког потеряју под оружаном стражом, па су чак и ноћу дизали људе из постеља и одводили некуда ван града. Куда? То нико није знао. Говорило се много о интернирању и кулчењу при оправци друмова, али се исто тако са ужасом шептало како су неки угледни људи одведени као таоци и поубијани убрзо после тога. Непокојство се опет указа на убледелим лицима и сан одбеже са уморних очију, које су по читаве ноћи грозничаво гледале у мрак. Сваки најмањи шум под прозорима или пред улазом какве куће чинио је да застане дах оних који су бдили унутра, а кад би се зачуо шклопот поткованих цокула, сви укућани су дрхтали у страху пред недогледном неизвесношћу.

— Сачувај нас, Боже! — паде тако у једно рано јутро гласан женски уздах, кад из суморног дворишта неугледне периферијске куће два оружана стражара поведоше кроз полутаму старијег човека мршава лица оронулог и са изразом патње у очима.

— Ово се неће добро свршити! — понови затим исти танушни глас, а чим се кроз разграђену капину изгубише силуете спровођеног и спроводника, чу се опрезно куцање на нека врата.

Мала, са високом грбом на леђима, дрхтећи као прокисло тиче, Милчица, избегла приватна чиновница из Београда, чије презиме нико од суседа не сазнаде никад, стојала је пред једним вратима испод дугог трема, где се налазило још пуно станова од себе и кујне.

Кад се врата бојажљиво отшкринуше, грбава девојка рече задиханим гласом:

— Одведоше судију!

Унутра се зачу нејасан узвик изненађења и страха, а одмах затим појавише се на прагу једна старија жена и десетогодишња девојчица, упала одевена, обе буновне и уплашене.

— Зар и њега? — хукну жена брижно и прекрсти се, а онда настаде дуже шапутање, што изазва појаву још неколико жена из оближњих соба.

Вест о одвођењу старог судије, који се при повлачењу тек пре неколико дана склонио у једну бедну собицу те куће, проузрокова право запрепашћење и појача дотадашњи страх до толике мере, да се кроз кратко време сви повукоше у собе и преко целог дана једва се усуђиваху да изиђу у двориште. Нарочито страх обузе жену са девојчицом, која се бојала да иста судбина не задеси негде и њеног јединог сина, јер нејаки младић баш уочи уласка непријатеља у град оде у избеглиштво.

Само је Милчица, огрнута плетеним шалом од модре вуне, тумарала тамо-амо испод трема и залазила час код једног час код другог суседа, вајкајући се неспокојно:

— Одведоше га, изроди! Бар да му дадосмо што за јело: умреће, јадни старац!

Па чак и у ноћи, малена као дете, излазила је често под трем, ходећи танким ножицама нечујно поред зидова, и, као да слуги неку несрећу, наслањала своју грбу уз туђа врата и прозоре. Са стрепњом је послушнички да ли је унутра све тихо, бојећи се да се случајно није ко разболео или да не коме није потребна каква помоћ.

Много пута, док је изнад замрлог града пиштао хладан ветар позне јесени, стојећи сама у ноћи, сва устрептела у очекивању несреће, она је спуштала руку на свој неправилно развијени грудни кош и шапутала:

— Боже, помози свима који страдају!

А није имала никога свога блиског.

II

Једнога дана у сутон, баш кад је Милица причала суседима како су малопре протерали преко пијаце неколико стотина наших заробљеника, у двориште полако уђе млад човек, који бојажљиво погледа на све стране око себе. Блед, болесничког изгледа, са грозничаво светлим очима, он је тешко корачао у своме прокислом и каљавом грађанском оделу, једва вукући ноге у подераним ципелама, кроз које су му вирили промрзли боси прсти. По свему се видело да је то бољи човек, који је све до последњег тренутка, док није ушао у то двориште, подносио најтеже душевне и физичке патње.

Човек запити за име једног вишег чиновника, који још првих дана повлачења беше дошао однекуд и изнајмио две собе у тој кући.

— Ту је, ту је! — повика Милчица предусретљиво и одвоји се од жена. — Ено, она врата тамо. Дошли су они већ одавно, али се ретко виђају. А добро су, здрави су.

Она показа тражени стан, а одмах затим, погледавши изблиза младића, прекрсти се и повика:

— Ала сте се ви грдно напатили! Господ нека вам се смиљује!

— Био сам заробљен... Терали нас неколико дана к'о стоку... Побегao сам...

Изнемогао човек једва изговори тих неколико речи, закуца на врата и, пошто рече ко је, пустише га унутра. Кад се врата закључаше за њим, чу се неколико неразумљивих узвика, па се све брзо утиша.

Целе вечери зебла је Милчица у трему, очекујући да неко изиђе из чиновничког стана, те да сазна штогод више о судбини новог укућанима, али се не појави нико. И преконоћ, чим би ма шта зашкрипало у дворишту, журно је скакала из постеле, отвараола врата и брижно прислушкивала. А затим, кад би поново легла, гледала је отворених очију у мрак и мислила о непознатом младом човеку. Из оно мало речи које беше чула од њега, она замисли цело његово страдање. Видела га је пред собом тераног од непријатељских војника, гладног и жедног, свег укоченог од хладноће и свирепотученог. Њено мало тело грчило се под slabим покривачем, преко кога је била пребачена и њена модра вунена марама, а сићушна глава, утонула између две грбе, тресла јој се на белом узглавнику у тихом плачу.

Ујутру изненада освану сунчан дан, који унесе неку ведрину у невесело двориште. Изгледало је као да се и укућани слободније крећу по њему.

Милчица беше напољу пре свију. Брижно је разговарала са сусеткама о непознатом дошљаку.

— Побегao, каже, — говорила је поверљивим шапaтoм. — Али, сачувај Боже да то неко дозна! Могли би доћи да га одведу...

Жена са девојчицом поче да плаче, мислећи на неизвесну судбину свога сина, о коме није имала никаквих вести.

Изненада, пред подне се отворише врата чиновничког стана и на њима се појави млади човек. Сад је био обријан, умивен и очишћен, али се на његовом мршавом лицу још увек видео умор, а ноге му беху умотане у платнене крпе.

Милчица му пође у сусрет:

— Јесте ли се одморили?

— Мало.

Грбава девојка је светлим очима гледала у младића, чији је поглед лутао негде далеко ка планини, која је стојала према небу као огромна бакарна купа.

— Одакле сте?

— Из Београда.

— А ко су вам они код којих сте се склонили?

— Рођаци.

— Хвала Богу, сад сте се најзад спасли! Е, ништа нема без свога рођеног.

Девојка сазнаде из даљег разговора да је млади човек уметник, да је пошао у избеглиштво и заробљен на путу, да је десет ноћи провео мрзнући се на друму, да су га страшно мучили и хтели убити при спровођењу, али да је најзад, захваљујући неком провиђењу, успео да побегне.

— Хвала рођацима што ме примише, да се мало одморим. Отекле ми ноге и сва ми се кожа цепа на њима. Једва се држим. Знам да ни њима није лако, али шта ћу!

— Па, рођаци су... дужност је...

— Јест, истина је, али бих више волео да им не сметам. Да ми само буде боље с ногама, па ћу већ некако даље. Оно, немам ни пара, али...

На то се отворише врата чиновниковог стана и једна пуначка жена четрдесетих година, хладног и неспокојног израза, позва кратко:

— Милане! Уђи, забoga, унутра!

Младић се удаљи без речи и више се не појави до подне.

Милчица се такође затвори у собу и, не знајући ни сама зашто, са неком нарочитом веселошћу поче да пржи мајушно пиленце, које јој једна сељанка беше кришом донела тога јутра.

„Кад би сад некако дошао овамо”, мислила је, „могли би да ручамо заједно. Сиромас, мора да је гладан, а ко зна шта они тамо имају. А сигурна сам да пиленце није видео још од почетка рата. Није ни чудо, кад се толико мучио на путу, јадан!”

Чим испржи пиленце, одреза малу кришку сувог хлеба и једно криоце од пилета, па узе да руча. Била је гладна. Али се не одлучи да поједе још који комадић меса, него само умочи неколико залогаја хлеба у водњикаву маст на којој се пиле пржило, а све остало брижљиво уви у чисту белу хартију и остави у орман.

III

По ручку, жена са девојницом уђе код Милчице. Она седе ћутећи, а девојница се згури крај већ хладне плехане пећи, која је служила и за кување јела.

— Не вреди уздисати, — рече Милчица после дужег ћутања. — Све је у Божјој руци. Ако Бог хоће, вратиће вам се жив и здрав. Ето, и овај млади човек што дође могао је да пропадне сто пута досад, али га је Бог сачувао. Да га чујете само какве све грозоте прича! Умало што главу није изгубио! Мучили га, тукли... промрз'о, јадан, к'о враг, а сад, ето, хвала Богу, нашао своје најближе, па се спасао. Помолите се Богу, то је једино што вреди!

Жена уздахну. Наста ћутање. Небо се беше опет натуштило и неки ветар поче да дува. Оголели багрем над бунаром повијао гране час на једну час на другу страну и чуло се отегнуто звиждање ветра. Врата на шупи лупише са великим треском. У соби се смрачи.

Одједном, зачу се куцање на вратима. Милчица скочи и отвори их.

Пред њом је стајао њен нови познаник, али не онакав каквог га је видела пре подне, него исти онакав какав је дошао, са изразом патње на лицу и са торбом на леђима. Очеvidно, био је спреман за пут.

Милчица, као сенка, уклони се да он уђе, а у грлу јој се нешто стеже. Није могла да проговори ни речи.

Млади човек ступи унутра и свали се у столицу, спутивши очајно главу међу руке.

— Шта се десило? Ако Бога знате, шта се десило? — једва изустил Милчица у страху.

— Да вам није зло? — упита сусетка.

Младић не рече ништа, него нагло заплака гласним плачем, који му се откидао из дубине груди.

Плакао је дуго и неуздружано, а затим обриса руком очи, устаде и пође.

— Шта је с вама? — упита Милчица молећи и ухватити га за руку.

Мала, подигнутих светлих очију ка њему, столјала је пред њима као црна бубица под стаблом младог јаблана.

— Ах! ништа, ништа, — одговори човек и хтеде да је уклони испред себе. — Опростите.

— Молим вас, молим вас, реците шта је... да вам помогнемо...

Она не пушташе његову руку.

Човек је погледа, остаде ћутећи за тренутак, па се врати и седе. Затим извади из џепа један златник и, држећи га на уздрхталом длану, поче са узбуђењем:

— Дали ми златник и... отерали ме! Продали ме смрти за златник! Да не би због мене одвели рођака! А молио сам још само један дан да останем!... Ноге... не могу да идем... ох!

Милчица му приђе и спусти руку на његову косу.

Он опет јаукну у душевном болу.

— Немојте, немојте, умирите се. Даће Бог да опет буде добро. Могу они како хоће, али Бог све види и помаже невољнима. Имаћете ви још лепих дана, знам ја то. Видим ја то у својој души. Претрпићете још мало, а онда... онда ће све проћи. После страдања увек долази радост. Верујте! Није Бог тако немилосрдан како нам се чини кад наиђемо на рђаве људе. Проћи ће, проћи ће...

Човек спусти усне на њену руку.

— Хвала вам, — рече и устаде.

— Куда ћете? Немојте још. Могу вас видети кад изађете. Чекајте док се не смркне, а онда ћете се извући кроз башту. Немојте нипошто на улицу. Седите, седите, одморите се. Требаће вам дуго да идете, а ваше ноге нису баш у реду. Али, даће Бог, истрајаћете ви... стићи ћете...

— Куда? — упита човек беспомоћно.

— Ех, куда! Куда Бог хоће. Зар човек може да зна куда иде? Иде, иде, а кад дође крај, Бог се већ појави и каже: „Стој! Доста је било!” И ти станеш и — готово! А онда се одмараш, одмараш.

Потом ућуташе. Сусетка подложи пећ. Млади човек, спутивши главу на руке, као да задрема. Чу се само како неколико пута уздахну.

Мрак је све више освајао. У дворишту тихо. Ни гласа. Само би ветар с времена на време треснуо вратима на шупи и зацвилио кроз багремово грање.

Мала је спавала. Милчица и сусетка седеле су на постељи и шапутале. Затим почеше нешто да шушкају око ормана. Сусетка изиђе на тренутак и одмах се врати.

Кад се сасвим смрче, девојка приђе младићу:

— Устаните... време је...

Млади човек устаде.

— Мало сам задремао, — рече.

Она се насмеши и пружи му један мали завежљај.

— Шта је то?

— Ништа... ситница... Да вам се нађе уснут... Пиленце... сасвим мало... два залогаја...

Сусетка му даде стакленце са нешто ракије.

— Да се поткрепиш успут, сине, — прошапута она и загрли га.

Младић је гледао у недоумици.

— Не, нећу, не могу да узмем! — рече одједном одлучно. — Зар ви да се лишавате мене ради? Не, не, никако!... Можда је то последње што имате?... Ја сам туђин за вас... једва се познајемо. Молим вас да узмете натраг.

— Али шта вам пада на памет! — стаде девојка да се брани, трпајући му завежљај у торбу, — Имамо ми, хвала Богу, свега и свачега, Бог с вама, да вам само покажем шта све имамо у подруму!... Него, да пожуримо. Сад ћете се најлакше извући из вароши. Прођите кроз башту. А чим изиђете у поље, бежите од друма. Зађите у брда, да не наиђете на патролу. После ће већ ићи. Сам ће вас Бог водити даље.

— Пожурите, пожурите, — прихвати стара једва уздржавајући сузе.

— Само тихо, — прошапута Милчица и отвори врата.

Млади човек изађе опрезно. Девојка погледа за њим, али га не виде. Црнило ноћи прогута га већ на првом кораку.

Жижак добра

— Ја тврдим, господо, — прекиде разговор професор Савић — да у сваком човеку тиња жижак добра, само га треба потпирити. А потпирити га можеш једино ако у теби самом гори пламен вере. Зато је и речено да вера покреће брегове! Не постоји људско биће, ма како да је окорела срца, које макар за тренутак неће задрхтати љубављу, ако га се само дотакне дах твоје вере.

— Ти си стари занешењак! — примети неко.

— Не, ја сам убеђен у то што кажем, — настави Савић. — Своје речи могу да поткрепим многим примерима, а имам један и из личног доживљаја за време рата. Уверен сам да вера зрачи од човека ка човеку као нека магнетска сила. Ако два човека својом вером, било речју или делом или само погледом, међусобно потпире жижак добра који тиња у обојици, у њима ће букнути читав пламен љубави и нежности. Они ће тада прићи један другоме отворене душе, спремни да се жртвују један за другог до крајњих граница.

— То је нека нова теорија љубави! — рече иронично један од присутних.

— Па шта си то доживео? — прихвати други. — Причај!

Професор Савић баци један поглед на своје другове, па одмах поче:

— Као што сам већ рекао, све ово што ћете чути лично сам доживео. Нема ту баш ничега измишљеног. За време рата, ако се сећате, био сам на војној дужности као неборац. Али кад настаде слом, нас који нисмо били прави војници пустише „на неодређено осуство.” Лако ћете замислити у каквом сам се положају налазио са таквом објавом у цепу. Док си војник, изложен си опасностима, али си бар и заштићен колико је највише могућно, јер има некога ко се стара о теби; овако, остављен самоме себи, осећао сам да ми нема помоћи. Пре свега, нисам имао новаца. Остало ми свега неколико десетица, а то је било тако мало у дане кад је све пропадало. Војска се повлачила у неред. Хиљадама избеглица лутало је раскаљаним путевима, не знајући на коју ће страну. Летели су у ваздух мостови, барутане и други војни објекти, а по варошима и селима вршене су пљачке. Животиње и људи изгледали су подједнако јадни, изнемогли од напора и глади. Неумољива новембарска киша тукла је измучена тела по читаве дане, а ноћу би се све мрзнуло под ударцима леденог ветра који је урлао кроз мрачне гудуре. Што се ишло даље на југ, бивало је све горе. Арнаутске заседе допуњавале су грозоту опште пропасти. Сваки прасак пушака у ноћи значио је смрт још неколицине невољника. Најзад поче да пада и снег, који знатно отежа кретање. Повлачити се под таквим околностима, без икакве везе са каквом војном јединицом, било је, наравно, врло тешко.

Ја сам ишао са неколико грађана, које дотле нисам познавао. Било је ту људи разних сталежа, а сви смо трпели нашу заједницу из личних побуда.

Додуше, у случајевима мањих опасности помагали смо један другоме, али не из хришћанског милосрђа, него из бојазни да се не нађемо усамљени у снежној планини.

После неколико дана лутања, кад већ бесмо изгубили два друга — они остадоше смрзнути једног јутра, после бескрајно дугог ноћног бдења, у снежној међави — чусмо да нам је пут пресечен од непријатеља. Ускоро поче све чешће да се разлиже праскање пушака. Једно одељење наше војске журно се повуче испред нас. Негде у даљини проломи се пуцњава топова. Низ планинске падине, на другој страни гудуре, видесмо како јуре и шенлуче из безумљени качаца. Било је очигледно да опасност по наше животе постаје све већа, утолико већа што смо се већ сви осећали изнурени пешачењем и гладовањем.

Али, не знам како и зашто, ја сам ипак веровао да ми се неће догодити ништа страшно. Нешто је стално у мени будило веру у спасење. Једва корачам, тело ми се мрзне, груди ми пуцају под ударом леденог ветра, али у души светли нешто топло. „Не, Он неће пустити да пропаднем”, шапутао сам у себи. „Он ће ме сачувати, мој велики, мој добри Отац...”

Ту ноћ проблесмо у некој напуштеној кући недалеко од пута. А кад свану, нађосмо се окружени са свих страна непријатељским четама. Додуше, нико на нас није обраћао никакву пажњу, али је ипак било јасно да смо заробљени. У таквим приликама, наравно, није имало смисла ићи даље, те зато кренусмо натраг. Три дана и три ноћи, кроз снежну буру, изгладнели, вукли смо се блатњавим

путем као аветиње, док најзад не стигосмо у Косовску Митровицу.

Нећу вам причати све појединости о даљем путовању, јер би нам за то било потребно много времена. Главни је да смо, добивши од непријатељске команде неку пропусницу за кретање ка Београду, несметано ишли пуне две ноћи и два дана, са једином жељом да што пре стигнемо на одмор у које веће место. Међутим, трећег дана изјутра, тек што се дигосмо са ноћишта, сустиже нас једна колона наших заробљених војника, спровођена јаком стражом.

Ми се склонисмо у страну, поред пута, посматрајући са зебњом изнурена лица ратника који су промицали мимо нас. Мислили смо да сачекамо да сви прођу, па да појемо даље.

Колона је ишли брзим ходом, али мора да је било много заробљеника, јер њихово пролажење потраја дуже времена. Најзад, кад их остаде још свега око стотину, пред нама се изненада заустави један од спроводника, мађарски војник, који нас бајонетом поче терати међу заробљене војнике. Узалуд беху сва објашњења да смо ми грађани и да имамо дозволу за путовање, за трен ока нађосмо се у редовима наших заробљених ратника.

У току целог дана, без одмора, терани смо напред тако брзим ходом да почесмо губити и последњу снагу. Као да су нас са неком дивљом пожудом водили на губилиште, бојећи се да помиловање не стигне пре него што би се извршио страшни чин. Испрва се ишло путем, али поподне нас нагнаше пречицама. Газили смо преко потока, верали се уз брегове, тетурали се низ падине, а нигде ниједног

тренутка одмора. Мраз је стезао све јаче, али наша тела су се пушила од јаре. Исушена грла била су жељна воде, а нису нам дозвољавали да се зауставимо на изворима крај којих смо пролазили. И тек кад се потпуно спусти мрак, пустише нас да се сручимо у глиб и да под леденим новембарским небом, без ватре, проведемо још једну безнадежну ноћ.

Лежећи у снегу, ја сам гледао у небо. На сивом небеском покрову, безмерно далеко у васељенској дубини, трептало је неколико звезда. Било је потпуно тихо. Моји су другови већ спавали. Једино су ме мрачне силуете стражара, огромне као сенке динова, непријатељски вукле према небу.

„Боже, хвала Ти на милости коју ми дарова,” прошапутах у себи гледајући широко пространство над собом, и склопих очи.

А кроз звиждање ветра, који је пирио по замрзлој земљи испод мога тела, као да неки глас лагано, лагано прошапута: „Буди спокојан...”

И тада заспах.

Кад нас у рано јутро кундацима пробудише да појемо даље, на ледини је лежало неколико смрзнутих телеса. На пространој пољани, засутој ситним пахуљицама чврстога снега, над којом су се свуда унаоколо дизали ледени брегови, остадоше у непомичном сну наши непознати другови, док смо се ми остали кретали даље у сиву неизвесност.

Наш ход је овога дана био још бржи. Терали су нас као бесомучни, јер се желело да још пре мрака стигнемо у Краљево. Али, ма колико да смо сви напрезали последњу снагу, осећало се да малаксава цела дуга колона заробљеника. На свима лицима,

озбиљним и мрачним, која су била оживљена једино сјајем дубоко упалих очију, лебдео је израз равнодушног помирења са смрћу.

Већ после једног часа хода, појединци почеше да падају од изнемоглости, а то изазва страшне призоре. Како би ко пао, стражари би му притрчали и, вичући, као ван себе од беса, ударали би несрећника кундацима, а затим би га вукли по земљи десетину метара, да га најзад, ако је већ сасвим малаксао, тресну полумртвог покрај пута. Неприродни, дивљи крици таквих мученика чули су се успут често, али су брзо беспомоћно замирили под сивим снежним небом.

Ја сам се до подне држао доста добро, али потом одједном осетих да малаксавам. У ушима стаде некако да ми трешти, под ногама поче да ми се љуља, а под очним капцима као да се нешто запали, те од тога унутарњег сјаја не могах јасно да видим. Једва сам опажао како се око мене равномерно мичу главе мојих сапатника. Корачао сам без одређених мисли, несвесно, свакако чинећи последње напоре да не заостанем за другима. Сећам се да сам у трупкању ногу оних који су корачали испред мене пронашао звуке речи „напред” и тако сам, ко зна колико дуго, при сваком кораку понављао у себи: на-пред! на-пред! Осуство мисли престајало је само онда кад бих чуо јауке од изнемоглих и тада, са свом страхотом, замишљао сам самога себе како падам, чинило ми се да осећам како ме ударају кундацима, изгледало ми да чујем како вичу на мене, а безгласни вапај ужаса раздирао ми груди у бесомучном страху.

„Оче, води ме и даље руком милосном путем добра,” шапутао сам тада као у неком заносу, а на то се однекуд из близине, или више у мени саоме, одазивао неки глас: „Не бој се, брате мој! Буди спокојан...”

И тада сам упорно корачао даље и већ после неколико тренутака, по ритму корака, понављао сам опет са неком нарочитом ревношћу: на-пред! на-пред!...

Морам напоменути да сам, корачајући тако са очима упртим у ноге војника који је ишао преда мном, био одсутан од свега другог. Али, премда нисам смео да подигнем очи, у једном тренутку учини ми се да са леве моје стране, далеко преко телеса која су се гибала у ходу, продире право ка мени нека чудна светлост. И од тога ми би некако топло и пријатно, а за часак нестаде и оне ватре испод очних капака, те могадох лепо да видим све око себе. Скренух поглед налево, а не запазих ништа нарочито: не беше никакве светлости. Но баш кад хтедох понова да оборим главу, приметих недалеко од строја, једног непријатељског војника мојих година, стражара, који је благо гледао право у мене. Наши се погледи сукобише, а од тога ми опет би топло и светло. Ја се чак и насмеших од неког унутарњег блаженства.

Али кад се испесмо на врх Столова, одакле се јасно видело Краљево, одједном ми се понова сасвим помути пред очима, испод капака ми се опет разли неко црвенило, а под ногама као да се распуче земља и почех да су сурвавам у неки мрачан бездан. За трен ока све покри црnilо, нестаде и мене и свега око мене, и би ми лако због тога

што ме нема, али одмах потом опет изађох на светлост, понова видех војника испред себе и осетих како се једва држим на ногама.

— Но, како је? — упита ме тада неко ко је свакако био поред мене, а кога нисам опажао, и ја бeсвесно покренух главу на ту страну.

Благо, доброћудно лице оног истог непријатељског војника кога сам мало пре тога приметио, гледало ме је право у очи, а са тога лица као да је струјала ка мени нека окрепљавајућа топлина. Његова рука чврсто је држала моју леву мишицу и помагала ми да се крећем.

Ја се опет насмехих.

— Не бој се, брате мој, — рече он. — Буди спокојан.

После неколико корака, већ сам ишао поузда није, али ме мој нови познаник ипак није напуштао. Ишао је поред мене са пуно пријатељског старања, помажући ми кад год би земљиште било одвише стрмо или клизаво.

— Сад је већ све прошло, — продужавао је затим да говори, као да тиме жели да ме охрабри. — Имали сте малу несвестицу. Умало што нисте пали, али сам вас ја задржао. Е, шта ћете, у рату човек мора свашта да претрпи.

Нисмо прешли ни стотину корака, а он ми нали из своје чутурице чашицу топле каве, која ми даде нове снаге. После пола сата, пружи ми чашицу ракије. А кад примети да опет малаксавам, понова ме узе под руку.

Ја се опет насмехих, а он настави:

— Мора да вам је много тешко. Нисте војник, види се. Него, удесићемо већ, чим стигнемо у град,

да ослободе грађане. Није право да се мучите ни криви ни дужни. Али, разумећете, рат је рат! Сви се ми мучимо и чинимо зла једни другима, а не знамо зашто. Као да нисмо људи и као да Бог ништа не види!... Пазите, овде је врло клизаво. Ослоните се само на мене. Доле је обронак, па не дај Боже... А ја сам вас случајно приметио. Видим, нисте некако као сви други. Тај није одрастао са пушком, велим. По лицу вам се баш видело да трпите. Уплаших се да не паднете, па да вас ови други... Ах, у рату се људи острве! А онда, не знам како, као да ми неки глас рече: „Помози томе човеку!“ Па зашто, рекох, да му не помогнем: људи смо, једнаки смо сви пред Богом. Нешто ме вукло ка вама. И тако... А ви се онда некако благо осмехнусте и мени дође од тога пријатно око срца. Хајде, кажем, да га узем под руку. Па сад, хвала Богу, само да што пре стигнемо у град. А после тога, ко зна да ли ћемо се икад више и видети! Данас си овде, сутра тамо, а шта ће све бити с тобом и где ћеш најзад стићи, то све Бог одређује... Е, мислим да немамо више од пола сата до вароши. Хајде, ослоните се ви слободно на мене: ја сам, хвала Богу, издржљив, а нисам се ни намучио тако као ви”.

Тај човек био је у мирно доба поседник мале радионице постеља у једном градићу непријатељске земље. Он ме као брат, тако рећи на својим рукама, доведе у град, где ми убрзо, сав радостан, саопшти да сви који нисмо војници можемо слободно ићи даље.

Неопојани гробови

Бежећи испред непријатеља са једним одредом последње одбране младића, студент Ацко Павловић издвоји се некако са двојицом другова, изгуби везу са осталима, ухвати га ноћ у сред планине на путу за Пећ и ујутру беше заробљен. Како је био у грађанском оделу, доби некакву објаву да се може несметано кретати ка Београду, те тако, после петнаест дана пешачења, смрзавања и гладовања, стиже са она два друга Ибарском клисуром у Краљево. Био је изнурен, сав прозебао, промрзлих ногу, у подераном оделу и са ципелама кроз које је улазила вода, а уз то неспокојан што је у ропству, што нема у џепу ни динара и што не зна где ће да склони главу. О старој мајци, коју је оставио у Београду, није имао никаквих вести још од почетка повлачења.

Па ипак, младић није очајавао. Он се одлучи да остане у Краљеву неколико дана, да се одмори и привреди који динар, па да пође даље. Тамошњи апотекар, неки душеван човек, прими га да му помаже у лабораториуму. За кратко време, он се доиста окрепи, доби и нешто старог одела од апотекара, те оживе и тако се измени да га је тешко било познати.

Али не прођоше ни две недеље откако се Ацко склонио од неизбежне смрти, удари добош кроз

све улице и чу се наредба да се у року од пет дана морају јавити окупаторским властима сви грађани од шеснаест до шездесет година. Свет се узнемири. С разлогом се претпостављало да ће непријатељ опет вршити интернирања, као што се већ догодило у три маха пре тога. Додуше, у граду су се налазили већином старији мештани и мањи број избеглих чиновника у годинама, али је било и доста младића, које је ова наредба највише погађала.

Ацко одлучи да се одмах пријави, па ма шта се догодило.

— Роб сам и овако и онако! — рече вајкајући се на разстанку са својим дотадашњим заштитником, који му обеси о раме једну торбицу са храном и даде нешто новца.

Чим се студент појави у згради где се налазила непријатељска команда места, један подофицир добро га одмери, нареди нешто на мађарском језику војнику који је стојао иза њега, те га овај узе за рукав и изведе у двориште.

У раскаљаном дворишту, са упола разграђеном оградом од врљика, било је већ доста наших људи разних сталежа, који су жалосно тумарали тамо-амо или се окупљали у мање гомиле, као стока у обору.

Хладна ситна киша последњих новембарских дана влажила је њихова изнурена тела, док се још од три сата по подне почела да увлачи међу њих тамнина сутона, који је претходио дугој и страшној ноћи. Није се имало где склонити. Није се могло очекивати никакво спасење. На улазу и на

крају дворишта шетали су стражари са пушкама и бајонетима.

Ацко постоја за тренутак беспомоћно, а затим се упути бесциљно да хода по дворишту. Неколико младих сељака ложило је ватру у једном крају и пламен је већ топло светлуцао кроз влажну полу-таму.

Студент се задржа радознано испред њих, јер га изненади њихов безбрижан смех, који је чудно падао кроз таму те ледене каљуге.

— Погле новајлије! — повика весело један младић са шајкачом и засмеја се, а смех одмах захвати и све остале око ватре. — Седи, прикане, и огреј се мало!

— Седи, седи, — прихвати други. — Иначе ћеш на овој хладноћи закукурекати пре петлова!

Смех се понови.

Студент захвали и седе међу њих. Пламен ватре која се разгоревала миловао га је топлином по лицу и рукама, што му је врло годило, јер му се влага већ била увукла у тело. Али исто толико годила му је и ведрина с којом су његови нови другови разговарали међу собом, шалили се, па чак и певали, као да се спремају за одлазак кући, а не на далеки пут у неизвесну будућност.

Што их је дуже гледао, младић све више осећао како га за њих везује нешто присно, као да их већ одавно познаје. У тим његовим вршњацима са подераним опанцима, који су просто и срдечно казивали све што мисле, било је нечега њему блиског и драгог, што дотле није познавао. Чак му одједном постаде јасно да они боље и јаче него он осећају живот, да живе природније од њега и да

њихово помирење са страдањем и смрћу долази отуда што су ближи Богу. Кад га несташни Живота, онај који га и позва у друштво, најговорљивији међу свима, потапша по рамену, он изненада задрхта од неке унутарње радости и загрли га као брата.

„Па, тако и јесте”, мислио је у себи. „Сви смо ми браћа међу собом. Усталом, мој деда је био исто тако сељак као и он. Зашто сам ја бољи од њега? Што сам учио толике школе? Глупости!”

Замало, па сасвим овлада ноћ. Киша није престајала да сипи. Младићи су још дуго седели поред ватре, озарених лица црвенкастим пламеном, али се постепено заморише и почеше да лежу. Убрзо сви заспаше на голој мокрој земљи, са торбицама под главама, покривени шареним сукненим поњавама.

Ацко остаде седећи и с времена на време стављао на ватру остатке прикупљених дрва.

Ноћ је била непријатељска, без и једне звезде, препуна језовитог мрака. Са Столова поче да звижди ледени ветар.

После кратког времена изгореше сва дрва и остаде још само један нагорели пањ, који је давао слаб пламен. Студент устаде да потражи још који комад.

Двориште је било празно. Није се могао наћи ниједан иверак. Постојала је само могућност да ишчупа још коју врлику од разваљене оgrade, као што су то раније учинили његови непознати другови. Али се бојао да то покуша, јер је на крају

дворишта, свакако баш због тога што је ограда била разваљена, стојао стражар са пушком и бајонетом. Могао би помислити да хоће да бежи, па да припуца на њега. Тамо, иза оgrade, биле су разграђене баште и преко њих се могло лако побећи

„Побећи!” ошину га изненада по свести оштра мисао и срце му задрхта при њој.

Младић се обазре стојећи. Све је било тихо. Поред ватре која је догоревала спавали су преморени младићи спокојним сном. Други, чија се лица нису распознавала, лежали су пресамићени поред зидова куће. Гвоздена капија била је затворена и са улице се чуо бат стражаревих корака. У дну дворишта, према црвенкасто-црном небу, једва се назирала силуeta другог стражара. Он је стојао без покрета. Ветар је непријатељски пискао час кратко час отегнутим цвиљењем.

Не размишљајући дуго, Ацко се лагано упуту у правцу стражара, приђе разваљеној огради и ишчупа једну врлику. Стражар је стојао на своме месту и не рече ништа. Младић се врати и положи дрво на ватру. Потом опет оде и донесе још једну врлику. Онда се саже и комадићем угарка сакупи жар, дуну у ватру и сачека да букне пламен. Светлост га јако обасја.

Ацко устаде, постоја крај ватре неколико тренутака, огреја руке, па се поново крете ка огради. Његови слаби прсти дохватише једну већу врлику и стадоше да је чупају, али не довршише започети посао. Он се хитро саже, потрча и јурну у ноћ као избежумљен, очекујући сваког тренутка да чује за собом пуцањ. Али се не чу ништа. Он побеже,

II

После три дана и три ноћи лутања ван пута, да га не би среле непријатељске патроле, Ацко заноћи у једној напуштеној појати, а рано ујутру крете даље. Ишао је падинама неке планине, одакле је на једној страни видео у даљини Крагујевац, а на другој велики број удаљених села у Левчу, ка којима се кретао. Дан је био свеж, али без кише. Поред путање којом је ишао, још увек се зелена висока папрат, као да није био већ крај новембра.

Младић је намеравао да се привремено склони у Јагодину, где је имао неких даљих рођака. Био је уморан и прилично изнемогао, али је ипак истрајно грабио напред. Једино се бринуо због тога што му је nestало хране, а није смео да сиђе ни у једно село да је набави. Имао је још свега комад хлеба и мало исушеног сира, управо онолико колико му је било довољно само за један дан.

Око подне, студент се испења на врх планине, одакле се у недоглед ширио простран видик, јер на тој висини не беше ни једног дрвета. Свуда унаоколо видела се густа папрат, шибље и још не-сасушена трава. Било је тако тихо да је младић задивљено застао, осећајући у непомућеној шумској тишини само куцање свога сопственог срца.

Али, неочекивано, учини му се као да чу неки људски глас. Он се трже престашено, скочи у шипражје и сакри се.

Прође неколико тренутака, а нико се не појави. Нигде звука. Само једна тица прелете изнад његове главе, зацвркута и изгуби се некуда.

Младић се онда полако подиже, погледа озриво на све стране и усправи се. Но пре него што је учинио први корак, понова допре до њега људски глас, овога пута јаче и разговетније, тако да јасно разазнаде како неко изнемогло јечи у његовој непосредној близини.

Ацко се наже ка оној страни одакле је допирао глас, и ослушну, затим се спусти на колена и поче лагано да бауља у томе правцу. Али тек што је прешао неколико метара, сав се стресе од ужаса, јер кроз проређено лишће папрати виде како на трави лежи у самртничким мукама млад српски војник, сасушене бледе коже на лицу и светлих очију које су страшно гледале из дубине модрих очних дупља. Он је беспомоћно јечао, забадајући нокте својих мршавих прстију у орошени кундак брзометке која је лежала поред њега.

Студент се извуче из шипражја и спусти се крај незнаног ратника.

— Пријатељу, — рече узбуђено и са саучешћем. — Како ти је?

Војник га погледа једним невеселим и упитним погледом.

— Можеш ли да идеш? Да сиђемо у село... Али прво да једеш мало. Ти си гладан...

Он извади из торбе свој последњи комадић хлеба и сира.

— Узми, брате, молим те, — једва изусти од узбуђења. — Поткрепи се мало.

Самртник тек нешто мало покрете главу, али се не помаче. У његовим очима појави се још јаче једно неизрециво болно питање. Као хартија танке бескрвне ноздрве затрепташе му лагано и модре

усне почеше да дрхте. Јако испала јабучица покрете му се горе-доле неколико пута, на жутом лицу напрегоше му се све црте и, најзад, кроз једва размакнуте зубе, муклим гласом, реч по реч, једва изусти:

— Узми... ово... То је... државно...

Он спусти већ омитавелу руку на пушку, а убрзо затим издахну.

Младић скиде капу и прекрсти се. Онда се саже и узе пушку.

„Осветићу те, брате!” помисли у себи и пође напред кроз планину.

Идући тако у неизвесност, помишљао је на то да се некако дочепа грчке границе, да пребегне и да ступи у добровољце. Зато и скрете са пута којим је пошао, мислећи да се врати на југ. Но већ сутрадан пресрете га непријатељска патрола. Он клече на земљу, склони се иза једног бусена и покуша да опали из пушке, али га смртоносно зрно погоди пре него што успе у томе.

Под снежним покровом

Кад јој муж оде у рат, Станија остаде са двогодишњим синчићем потпуно незбринута, усамљена у убојој кућици на крају села. Кућа првог суседа била је далеко од њене скоро четврт часа хода. Родбине није имала, јер се удала из другог села. Никога да јој помогне у беди, коју остави за собом њен хранилац, чије су жилаве руке увек обрађивале само туђу њиву.

У нужди за кором хлеба, млада жена се спусти са свога брежуљка у село да тражи посла. Журно граби напред, док се око ње шири невесело јутро и над потоком диже прва магла. Мирише влажна земља и жалосно се протежу необрађена поља. На гранама дрвета у црквеној порти сабрало се јато врана, чије крештање мукло пада изнад кућа. Село као да је опустело. Људи отишли, а жене и старци замрли у неизвесности. Само деца унезверено гацају по блату, терајући стоку на пашу.

Станија залази у дворишта и говори са укућанима, али брзо потом излази напоље, праћена лавезом узбуђених паса. Нико нема посла за њу. Нуде јој да понесе за дете комад проје и сланине, или што друго за јело, али она неће да узме. Иде даље. Стасита, једра, пуна снаге, корача мушким ходом, тако да се земља тресе под њом. А

веће јој скупљене и под њима одважно светле њене крупне црне очи.

Једва је попадија прими да долази сваког јутра и помаже јој у кућном послу. Свештеник дозволи да доводи и синчића, да дете не би остало само. Те тако, Станија се ослободи брига и лице јој се опет раведри. А већ сутрадан летела је по свештениковој кући, радећи неуморно све домаће послове као за себе саму.

Али кад дође слом и непријатељ поседе земљу, опет насташе црни дани. По селу се размилеше патроле, те се цео живот заустави. Почеше пљачке, одвођења људи, убиства. Младићи одоше у збегове, старци се затворише у куће, а жене осташе без одбране. Једног дана одведоше некуд и свештеника, који се никад више не јави. Његова жена побеге рођацима у оближни град, а Станија се опет нађе у беди. Са џаком брашна и кантицом масти, што доби од попадије, врати се са синчићем у свој самотни дом.

Завлада зима. Спусти се снег и завеја цело село. Све се изгуби у белини, а нека чудна тишина распростре се над удаљеним кућицама и пустим пољима. Ноћу се чуло како штекћу гладни вукови, док је ледени ветар урлао са врха планине и расипао пред собом сметове снега.

Једне такве ноћи, неко залупа на Станијина врата. Она се прену и послушну. Кроз звиждање ветра чуо се људски говор. Лупање се понови, овога пута јаче и упорније. Као да је неко ударао ногом о врата да их извали. Дете заплака.

Млада жена пребаци преко плећа вунени шал, приђе вратима и упита ко лупа.

— Патрола! — викну напољу срдито непријатељски глас.

Она подиже шип и отвори врата. Ледени ветар баци јој на груди читав талас ситног снега, а у истом тренутку три наоружана непријатељска војника рупише у њену собу.

— Солдати! — викну најстарији међу њима. — Српско солдати?

— Нема! — рече Станија одлучно.

Један од њих издера се на њу речима које она није разумевала, а други је удари кундаком у кук, па сва тројица приђоше огњишту. Последњи угарак догореле ватре тужно је светлуцао кроз сиву копрену пепела.

Станија се врати постељи и умири дете, које убрзо опет заспа. Незвани гости прикупише заостала дрва и положи их на ватру. Потом скинуше шињеле, поседаше око огњишта, извадише из ранаца храну и почеше да једу. Кад се поткрепише, узеше редом да пију вина из једне плоске. Обузе их веселост и стадоше да се смеју. У разговору, често су погледали на Станију и кикотали се необуздано. У једном тренутку, најстарији се диже, приђе јој и, говорећи нешто неразумљиво, ухвати је за мишицу. Она га снажно одгурну, тако да насртљивац умало не паде. Друга двојица се зацерекаше. Војник опет пође ка њој претећи, али се не усуди да јој приђе, врати се и леже да спава. Његови другови учинише то исто и кроз кратко време све се утиша.

Станија није спавала. У нејасној полусветлости снежне ноћи, која је једва продирала у собу кроз залеђени прозор, седела је на постељи непокретна

као сенка. Очи јој се нису склапале. Гледала је кроз таму ка непознатим људима који су спавали на земљи, а срце јој се ледило у непојамном неспокојству. При сећању на дрског насртљивца, забадала је нокте у длан и стезала зубе. Али чим би чула да неко од дошљака јечи у сну, погледала би снужено ка прозору и устајала да потстакне ватру.

Кад се раздани, војници поустајаше, брзо се опремише и одоше. Онај исти који јој беше пришао у ноћи, рече нешто на излазу, засмеја се и показа прстом на кутију конзерве коју је оставио на сто.

— У неповрат, дабогда! — повика Станија гневно у себи, па се даде на свакодневни посао.

Али се зло ипак поврати. Једног дана предвече, исти непријатељски војник отвори врата и уђе у њену кућу. Био је пијан, а без пушке.

— Шта је? Шта тражиш овде! — викну Станија бесно и запламте очима.

Војник се насмеја доброћудно и поче да говори нешто, као да би рекао: „Но, но, не љути се, нећу ти ја ништа!” Он извади из шињела комад чоколаде и неколико коцки шећера, па стави на сто.

— Не треба то мени! — рече Станија осорно. — Торњај се напоље! Имам ја мога домаћина, који ће то мени донети, хвала Богу!

Она му показа врата.

— Иди ти, брајко, откуд си и дош'о! — додаде затим спокојније.

Али војник не хтеде да изађе. Он је грубо одгурну и седе на постељу. Потом скиде обућу и леже, показујући јој руком да и она легне поред

њега. Кад не доби од ње никакав одговор, устаде и упуту се ка њој.

Жена зграби дете, које беше почело да вришти, отвори врата од суседне собице и гурну га унутра. Онда се врати и стаде као укупана. Била је бледа и сва уздрхтала.

Војник устукну за тренутак пред њеном одлучношћу и засмеја се подмукло, кривећи одвратно своје влажне усне. Али се одмах врати к њој, продера се грубо и шчепа је за мишице.

Наста гушање. Ломећи се с краја на крај собе, у дивљем рвању, човек и жена су падали једно преко другог у бесомучном налету. Рашчупане косе, са подераном кошуљом, из које су се беласала њена обла прса, Станија је вребала сваки непријатељев покрет и свом јачином свога младог тела давала отпора његовом зверском насртају. Њено лице грчило се од бола под притиском његових кошчатих прстију, који су је немилосрдно стезали и одузимали јој последњу снагу. У једном тренутку, он је дохвати за врат и одгура на постељу, а његово гломазно тело свали се на њу свом тежином.

Жена се напреже последњим моћима, изви се под њим и побеже уз огњиште. Човек се усправи, погледа на њу закрвављеним очима и устреми се ка њој да је опет дохвати. Али у томе часу њена рука зграби секиру која је лежала наслоњена на зид крај огњишта, подиже је силовито и тресну га ушицама по темену.

Човек се занија и густ млаз крви обли га по лицу. Онда се стрпошта, рикну потмуло, закопрца се и заколута очима.

Станија му приђе и стаде више његове главе.

— Псино! — прошапута без даха и баци секиру.

Непријатељ се још једном затресе целим телом, закркља и умре.

Сутон се све више увлачио у собу усамљене кућице на крају села. Снег је падао крупним пахуљицама. Све је било тихо. Само се чуло беспомоћно цвилење детета у суседној собици.

Станија се плашљиво обазре око себе. Затим, као да јој тек сад постаде јасно шта је учинила, ухвати се за главу. Њен престашени поглед упи се у млитаво тело убијеног човека и сва задрхта. Потом диже руку и прекрсти се.

— Боже, опрости! — прошапута и још једном се прекрсти.

Кад се сасвим спусти мрак, Станија уви леш у старе поњаве и одвуче га у једну јаму недалеко од своје куће.

*

На суђењу је Станија мирно гледала офицере који су седели према њој и преко тумача постављали јој питања. Стајала је спокојно, ведрa лица и светлих очију, уверена да није крива.

На питање зашто је извршила убиство, рече одлучно:

— Убила сам звер! Зар да ме напаствује пред очима детета, а човек ми је војник к'о и он!

Кад јој прочитах пресуду којом се осуђује на смрт вешањем, не рече ништа. Не покрену се ни једна црта на њеном лицу. Једино што пожеле да види сина, кога беху предали на чување њеним првим суседима.

Кад јој одбише ту жељу, она се дуго загледа у даљину, пут далеких брегова, који су се дизали у сивој маглини изнад кровова кућа пусте варошице у којој је имала да умре. Као да је грозничавим погледом тражила да последњи пут види своју опустелу кућицу, сасвим усамљену на крају села, која се све више губила под снежним покровом.

Д у ш а

Живот у ропству био је мучан. Барака у коју смо привремено смештени изгледала је непријатељски, са полупаним прозорима и напуклим зидовима, увек хладна, прљава, суморна. Лежало се на влажном поду, на некаквим смрдљивим сламарицама, без покривача. Ноћу је са свију страна пиштао ветар кроз пукотине, тако да се дрхтало под оно мало прња што их је сваки бацао себи преко леђа. Изгледало је као да смо намерно смештени у ту чађаву јаму, да бисмо се сви постепено претворили у костуре, још пре него што одиста помремо. Много пута, кад би се ледено зимско јутро жалосно осмехнуло кроз мутна окна на прозорчићима под таваницом, приметило би се при устајању да се неко од другова не миче, укочен за свагда, са болно згрченим лицем и неком чудном белином у мртвим очима.

У нашем јадном склоништу владала је беда, најцрња беда невино осуђених, који су по читаве ноћи јечали, или се губили у дугом ћутању пред сликама далеких успомена, или гласно и очајно призивали час крајњег ослобођења. А на све то, место утехе, стизао је кроз ноћ немилосрдан бат стражаревих корака и према намргођеном небу хладно се белесао његов бајонет.

У почетку нас је било преко педесет, али се убрзо тај број знатно смањи: једни се поразбољеваше и беху однети у болницу, а други помреше услед недовољне хране и немоћи. Тежак физички рад преко дана, душевна клонулост, мраз и неумољива бесаница кроз дуге ноћи, све то обори и најснажније људе, те се већ после две недеље почеше кретати неким тешким ходом, лагано, са светлим очима бесмислено упртим у даљину, као да нису свесни живота око себе.

Међу заробљеницима било их је разних сталежа, али сви су подједнако тешко подносили ударе суровог страдања под непријатељем. Само један од њих, неки млађи човек, скромног изгледа, гледао је око себе са ретком ведрином, готово спокојно, увек спреман да притрчи другоме у помоћ, да се одрекне последњег комадића хлеба, да каже утешну реч, па чак и да се насмеши благородно. Умре и свештеник у највећим мукама, обеси се о врата млади студент, а он остаде миран, подносећи без роптања грубости стражара и свакодневно гурање камењем претоварених колица кроз снежно поље. Лице му је било испијено као и у других, али је у његовим ситним и као гар црним очима стално светлукцала нека радост, топла и дубока. Очи су му увек биле влажне, и чинило се као да ће сваког часа наврети на њих бујица суза, али суза неког блаженства и радости. Чак је изгледало као да се и његово сићушно тело трза мање него друга, кад у ноћи ледена струја мрза стане да се ковитла преко сиротињских лежишта.

За све време болести, док сам лежао у болници, пред очима ми је било лице непознатог са-

друга у патњи, који се тако лако борио са безбројним недаћама робовања. И чим сам понова бачен у бараку, нађох прилике да говорим дуже с њиме. Пожелех да сазнам на који је начин тај човек успео да се узвиси над свим душевним и телесним патњама: да ли је то код њега крајња равнодушност према свему или резигнација, отупелост осећања или снага вере.

— То је вера! — одговори он убедљиво, без премишљања. — Ја верујем. Али то није вера којој су нас учили у школи. Моја је вера проста, рођена изненада у мени самом. Ја сам до тренутка кад сам то осетио био немаран према свему, па сам чак са неком разузданом немарношћу водио и цео свој живот. У свему сам запажао зло, а добру нисам поклањао никакву пажњу. Мој лични живот био је права беда: без поверења у људе с којима сам долазио у додир, без радости, без љубави. Живео сам тек да живим, ношен најчешће ружним амбицијама, са уверењем да је живот, ма како га схватили, само једно бесциљно лутање. Читао сам доста, накључао сам се разним филозофским схватањима, али сам остао површан. У мојој души било је места само за лаж, разврат, сићушна задовољства. Хтео сам да захватим од живота што више, а нисам био свесан у чему је истинска вредност живота. Јурио сам за уживањима, лагао и себе и друге, страдао без потребе, каљао се на сваком кораку. Падао сам у најцрње очајање, помишљао на самоубиство, затим се опет дизао, понова обмањивао себе да ће најзад бити боље и очекивао да ћу ипак наћи некакво разјашњење свега.

У таквом стању затекао ме рат. Нисам био

борац, али сам добио доста значајну војну дужност. Све до повлачења радио сам у једном малом месту, кроз које је сваког дана пролазило стотинама избеглица, хиљадама војника, безброј болесника. Завлада тифус, поумираще многи око мене, а ја остадох. Једне вечери видео сам на гробљу око стотину мртвих чија се ни имена нису знала, али ме страдање људи не узнемири много. Нека отупелост господарила је мојим живцима и осећањима, те сам све гледао мирно, као да друкче није могло бити.

Кад је непријатељ продро у земљу, ја сам са осталима бежао ка југу. Тако стигнем до Косова, прођем кроз Митровицу и, на путу за Пећ, будем заробљен.

Непријатељ нас потера као стоку, читаву једну гомилу од неколико стотина људи, по најгорем новембарском времену. Кретали смо се ка Рашкој. Слабо одевени, опљачкани, без новаца и хране, били смо немилосрдно терани пешице од јутра до ноћи. Са мношћом су ишли један млади трговац, неки чиновник средњих година, два ђака и још неколико непознатих. Од ствари које смо успели још да сачувамо, остаде нам нешто ручног пртљага, али је и то било тешко носити. Ми га ипак не бацисмо, и тако стигнемо на Рашку.

Ту изненада издвојише заробљене војнике, а нас пустише да сами идемо даље. То је било читаво спасење. Трговац, који је имао још скривеног новца, набави тада једног малог брдског коња, на кога потрпасмо ствари, и пођосмо напред. Изгледало је као да смо спасени.

Па ипак, ма да ослобођени непријатељске пратње, путовали смо све теже. Одједном наступи страховита хладноћа. Ледени ветар пробијао нам је груди, а нигде у близини није било села да се склонимо. Свуда унаоколо снежни брегови, између којих се провлачи друм припијен уз Ибар, који мумла испод своје ледене коре. Безнадежно и споро изгледало је наше кретање по мразу, док су нам удови малаксавали.

Неки из мог друштва остадоше у једној разрушеној караули, да можда никад више не изађу из ње, а ја са она два ђака наставим пут даље. Али нисам више био равнодушан. Неочекивано, обузе ме кукавичко очајање. Жеља да утолим глад и чежња да се огрејем испунише ми свест целом јачином, а убрзо ме спопаде и страх од смрти. Још док смо били спровођени, гледао сам у непојамном страху како стражари туку кундацима све оне који би изнемогли пали на друм, али ме је тај страх одмах остављао. Сада пак, страх да могу малаксати и остати на друму сам, у пустари, без помоћи, и тако умрети, водио ме је до изbezумљености. Патио сам ужасно. Чинило ми се да су ми сви удови слеђени. Бојао сам се да ме сапутници не оставе. Стрепео сам да не малакшем. Сећао сам се матере и плакао у души јадно, преклињући Бога за милост, док ми је пред очима играла слика топле собе, са столом застртим белим чаршавом и свежом постељом.

Другог дана, у сумрак, на очи ми се навуче нека магла и одједном све се помрачи. Нисам могао даље. Ту је био крај...

Али гле! баш у тренутку кад поклецнух да се

сручим на земљу, пред очима ми опет засветле нешто. Далеко, сасвим далеко пред нама горела је ватра. Као да је читаво једно брдо у пламену. У мојим ушима запишта одјек ветра, а мишићи се грчевито напрегоше. Испуцале усне задрхташе у животињском смеху. Ено! још само неколико десетина метара, па ћемо стићи у огромну светлу дворану!... Кроз многобројне осветљене прозоре пада светлост на падине мрачног брега... Чује се музика... Неко пева... Јаче од писке ветра одјекују узвици радости... Спасење!...

Кад смо се после дужег хода спустили у увалу поред реке, нађосмо око једне слабе ватре неколико сељака и војника. У целој снежној пустари око нас то је био једини топли кутак. Све остало је била халуцинација мога премореног мозга.

Неки од наших непознатих другова, који нас примише да поделимо с њима то бедно прибежиште, лежали су поред ватре и спавали, док су други седи оборених глава и дремали. Ми се увукосмо међу њих, а мали коњ, на коме су биле наше празне торбе, остаде недалеко од нас на друму.

Ноћ је беснела. Ветар је звиждао кроз клисуру, тутњао на махове и бацао кржаве варнице наше ватре у залеђену реку.

Лед је пуцао. Тело се мрзнуло. Осећао сам како ми трну сви удови. Узалуд сам пружао ноге ка ватри, леђа и руке грчили су се од студени. Тренутна нада која ме је изнемоглог довела дотле, претвори се опет у очајање. Није било нимало могућности да се огрејем. Окретао сам ватри час једну час другу страну тела, спуштао се на земљу, устајао: све узалуд. Хладноћа ме је страховито

морила. Необуздана потреба да нађем ма шта топло шчепа ме бесомучно. Јест, сећам се: у једном тренутку чак пожелех да неко од присутних умре, те да узмем његов шињел, капут или ма шта друго. Макар један комад старог платна, само да се нечим огрнем!

Кад се ваљда по стоти пут дигох, јак удар ветра лупи ме у груди и баци ка друму. Посрнух. А тада, кроз полутаму, једва назрех да се нешто миче. То је био наш коњић. Он је стајао на ветру мирно, оборене главе ка земљи. Ја му приђох. Изгледао је тужно, са дугом гривом која му је падала преко очију, али ме је ка њему вукла нека нова нада. У мени опет заигра дивљи дрхтај, нешто слично смеху. Моја ледена рука паде на његов врат, који ми се учини топал. Он лагано подиже главу. Сад се моје лице спусти на његов врат, а обе руке обгрлише га чврсто. Он се мало покрену и као да ме погледа. А ја задрхтах, сав се стресох и срце ми стаде ударати као гвоздени маљ. Једна страшна мисао јави ми се у свести, а у истом тренутку и рука ми се покрену за њом: на коњу је топло ћебе!...

„Да узмем то!” повика цело моје биће.

Рука се још мало помаче, но одмах клону. На стаде борба.

„Ја се морам спасти!” вапио је у мени један дивљи глас. „Не могу да издржим! Умрећу од зиме!”

Али се за њим јављао други, који је мирно шапутао: „Погледај га како је јадан! И он осећа! И он има душу!...”

Ветар је све јаче урлао, људи су се смрзавали поред догореле ватре, а у мени је беснео читав

оркан: борба мрачног нагона за самоодржањем и неког за мене новог светлог осећања.

„И он осећа! И он има душу!...”

И тада се догодило оно. У сред највеће душевне борбе, ја се загледах у очи мога коњића. Мали, тих, некако добар, он ме је питомо гледао својим дубоким светлим очима, у којима је било тоpline, блажности и љубави; очима у којима сам назирао изразе бола, трагове исте патње као и код људи; очима у чијој је дубини светлуцало нешто што није телесно, нешто тајанствено, тајно, недокучно. И као да ми је тиме говорио: „Узми! Узми моје ћебе и огреј се! Ја ћу лакше него ти поднети хладноћу...” И наше се душе загрлише.

Заплаках. Али нисам био несрећан. Напротив. Одједном, као да нека надземаљска светлост испуни ноћ. Некако ми лакну. Као да престадох осећати и ледене ударе ветра. Све постаде светло у мени и око мене. И сва моја лична патња учини ми се ништавна. И цело моје лутање кроз прошли живот појави ми се у другој светлости. Ја са љубављу погледах на изнурене људе који су недалеко од мене лежали на земљи. Дође ми да их све загрим, као што сам малопре загрлио свога новог пријатеља, малог ћутљивог коња. Осетих потребу да им свима помогнем; да скинем са себе и последњи делић одеа, само да њих огрејем. И понова се приближих коњићу, понова се загледах у његове очи. И задрхтах од среће кад осетих на своме лицу његов топли дах.

Отада ми је све лако. Зато све тако мирно подносим. Ја знам да се ништа страшно не може

догодити. Видите, онај бедни коњић ми је показао да једна душа оживљава све нас; да је она свуда, у свему око нас. Због тога ја и ћутим. Шта је сва патња коју нам људи намећу у заблуди, кад је у нама душа вечита! Ја верујем у то. И често ноћу, док сви ви спавате или бунцате, ја мирно слушам ноћ. И кад кроз оно окно угледам на небу звезде, у мени засветли нешто. Ја их тада уносим у себе, и оне блистају тако у мојој души као драгоцене кандила у каквом усамљеном олтару.

Чича-Драгутин

Драгутин Петровић био је најугледнији домаћин не само у своме селу, него у целом Левчу. Омален, мршав, са достојанственом проседом брадом и брковима, увек чисто одевен, он је пролазио селом озбиљна лица, помало мргодна, док су младе жене, девојке и деца притрчавали да га пољубе у руку.

Селаци су га се бојали и нису га волели, али су често у невољи долазили да чују његов савет. Сеоски свештеник, шесетогодишњак као и он, радо је шалом покушавао да прикрије своју збуњеност коју је увек осећао пред њим. Кад би недељом ушао у цркву, сви су се склањали пред њим и пуштали га да стане у први ред. Ако би кадгод свратио у механу, што је бивало ретко, људи би одмах ућутали и прекидали картање. Кмет и претседник губили су сав значај пред појавом чича-Драгутина, чије су име сви изговарали са страхом и поштовањем.

Па ипак, поред свега угледа који ужива већ годинама, Драгутин је свега једном био претседник. Али ни то не потраја дуго. Свет се нахвата страха од њега и кмет се брзо потруди да га смени. Јер кад први пут за његова претседниковања ухватише неког крадљивца петла, он га стрпа у затвор и одмери му дукат казне за извршену крађу.

— Јакако, брајко, дукат за петла! — говорио је он жустро и после много година, кад би се повео разговор о томе. — Камо среће да се и данас тако ради, не би било толиких лопужа!

Кад изби рат, чича-Драгутин посла на бојиште три сина и два унука. Један од њих покуша да оклева, али га старац пресече подругљивим потсмехом:

— Зар те није срам да останеш са женама!

Отпрати их мирно, без икаквог спољњег знака узбуђења, као да их шаље на косидбу.

А кад наступи повлачење наше војске и једног јутра се чу да непријатељски одреди пролазе друмом поред села, он рикну презриво:

— Не булазните, кукавице! Откуд би Швабе дошле доведе!

Али чим се увери да је истина то што му рекоше, натушти обрве и рече умирујући:

— Дошли, па ће и проћи! Тако то бива од вајкада. Ама Србија не може пропасти док је сунца!

Прође више месеци под окупацијом. Непријатељске чете сташе да пљачкају. Наста читаво безвлашће. Одведоше људе у ропство. Почеше да одузимају стоку. Ако би се ко успротивио, није се жив враћао кући. Због убиства једног непријатељског војника, запалише недалеко цело село. Завлада глад. Болести се увукоше под све кровове. Зимска студен залупи врата на свима кућама. Село опусте.

Често би се тек изненада чуло како праште пушке по селу. Дечац су тада бежали у скривене земунице, а људи се склањали по стајама. Само се чича-Драгутин није крио, него би стао испред куће и чекао да види кад се заплаве шињели не-

пријатељских војника. Стајао је без покрета, пушећи мирно, као да очекује госте на гозбу. Само су му дуге и густе обрве биле непријатељски скупљене и под њима је нејасно светлוצао његов мргодни поглед.

Војници су обично пролазили селом без вике, гађајући из пушака свиње и осталу ситну стоку на коју би наишли. Затим су свој плен бацали у кола, која су ишла за њима, па су продужавали пут даље. Али кад год би прошли поред чича-Драгутина, увек би га понеко од њих поздравио руком и рекао нешто својим друговима, не гледајући да ли у његову дворишту има стоке.

Недељом и празником ујутру дошао би чича-Драгутина који рођак или сусед. Уз чашицу ракије, говорило се о злу које је завладало, о нашој војсци која је избегла, о борбама за које се чуло. Људи су се вајкали што све пропада. Бојали су се да никад више неће бити слободе.

Драгутин је пушио ћутећи. А кад би чуо све што су гости имали да му кажу, лупио би дланом о сто и подвикнуо:

— Ама, како да пропадне! Зар ова земља да пропадне? Људи, јесте ли ви паметни! Ко ће још узети оно што је твоје! Србија је то, еј! а српска је земља наша од памтивека! Пропало, кажете? Ма, није пропало! Зар они соколи тамо да пропадну? Отишли људи, па ће се и вратити, а ови ће се разбећи ка' зечеви!

Људи су одлазили од њега умирени, а он их је, као и у доба мира, испраћао домаћински до вратница. Само је сад, гледајући за њима, мислио у себи љутито:

— По вама би, вала, све и пропало! Страшљивци божји!

Па се незадовољно враћао у кућу, гонио чељад на посао, а и сам узимао нешто да ради, како би заборавио малопређашњи разговор.

Неочекивано, једнога дана с пролећа дође у њихово село читава чета непријатељских војника, са једним младим официром на челу, па ту и остаде. Војници се уселише у школску зграду, а официр узе једну собу у оближњој домаћинској кући. То је био крстарећи одред, који је имао да обилази сва села у томе крају.

Већ сутрадан удари добош кроз село и би прочитана наредба којом се грађани позивају на ред и мир, са нарочитом претњом противу оних који буду сакривали оружје или прикривали наше војнике. Забрањивало се окупљање грађана, доношење вести против окупаторских власти, паљење ватре по двориштима и залажење у оближње шуме.

Људима понова завлада неспокојство и многи повероваше да је узалуд очекивати ослобођење. По че се говорити да је Србија капитулирала, да је краљ заробљен и да ће сад Немци владати све до Врање.

Само чича-Драгутин остаде непоколебан.

— Чекајте, чекајте! — викну претећи кад чу те вести. — Чућете само кад загрме наши топови са Црног Врха! Биће вас срам кад дођу наши, а ја ћу вам већ тада показати! Сакријте њушке под гуњеве, па кушујте, изроди!

По доласку непријатељске војске у село, остаде ипак мирније. Није више било пљачкања и убијања стоке. Ако је што требало за војнике, официр је издавао наредбу преко претседника, па

се прикупљање хране вршило у општинској згради. Кад овладаше топлији дани, људи се дадоше на посао и, као да су се помирили са судбином, отпочеше свој редован живот.

Али једне вечери дође глас да је наишла мушица у околна села и да је полипсало много говеда. Свет се престаши. Изгубити оно мало стоке што је још преостало, значило је оставити необрађена поља и дочекати зиму без хлеба. Зато сваки домаћин изведе стоку у двориште, направи ватру и стави говеда покрај ње, јер се веровало да мушице беже од дима.

Но тек што се заплавише први колутови дима, засвира војничка труба и непријатељски војници, наоружани пушкама, почеше да улећу у сеоска дворишта, вичући бесомучно и тражећи да се ватре одмах погасе. Млади официр појави се такође, са корбачем, избезумљен од беса, и немилосрдно удараше сваког сељака на кога би наишао.

Кад војник утрча у чича-Драгутиново двориште, он је баш везивао испред ватре своје две једине краве. Непријатељ се издера на њега, показав претећи на ватру и, млатарајући руком, захтеваше од старца да је угаси.

Драгутин се усправи и не одговори ништа, гледајући мрачно нежељеног дошљака.

Војник се развија још јаче, а кад му се учини да га сељак не разуме, приђе ватри и поче да гази по њој својим тешким цокулама.

— Стој! — викну Драгутин разјарено и дохвати га за рамена, па га одгурну далеко.

Непријатељ се затетура, али се брзо окрете и откочи пушку. Затим се врати сељаку и викну

на њега дивљачки, сав црвен од љутине, захтевајући својом необузданом вицом да угаси ватру.

Но пре него што Драгутин нађе реч и покрет да му одговори, на вратницама се појави официр, који наглим кораком јурну ка њима. Он проговри неколико речи са војником, а онда диже корбач и звизну њиме старца по лицу.

— Удри! — проломи се ужасан крик из сељачових груди, а низ образ му се почеше сливати капи крви. — Удри мене, али не дирај стоку! Чувај ранитеља и мога и твога, господине!

Његова се мршава рука подиже и жуљевити кажипрст испружи се претећи изнад официрове главе. Блед, обливен крвљу, пламених очију, са дугим опуштеним брковима и проседом брадом на истуреним грудима, изгледао је у нејасној светлости сутона као привиђење, као неко надземаљско биће са чијих модрих усана пада вапај очајника и проклетство осветника.

Официр се загледа у њега и као да хтеде да каже нешто ужасно, али се одједном гневно лупи корбачем по чизмама, окрете се и оде праћен војником.

Чича-Драгутин још дуго остаде непомичан, док га је све више осветљавао пламен ватре која се разгоревала.

За домом

После ручка војници су били ослобођени вежбе, те се разиђоше по селу. Откако је настало замишљење, то је био први сунчани дан, па зато готово сви изађоше из логорских кућа. Као да у тој неочекиваној благодати последњег фебруарског дана наслућиваху лепоту блиског пролећа. Изгледали су некако необично здрави, једри и задовољни. Сва лица, па чак и оних који се тек беху вратили са боловања, била су весела и светла, пуна жеље за животом и уживањем. На свима странама чула се шала, звонио смех, одјекивала песма и тутњали оштри кораци. Цео ваздух топло је брујао од људских гласова, измешаних са фркањем коња, цвркутом врабаца и кукурекањем узбуђених петлова.

Јоле је седео на прагу кућице у којој је становала његова десетина. Држећи на крилу свој престарели редовски шињел, на коме је пре тога невесто причврстио три дугмета, он је снужено гледао преко села у даљину, где се уздицаху плавичасти брежуљци и дуги ланци далеких планина.

„Шта ли сад раде?...“ мислио је у себи. „Како ли је тамо добро и угодно!...“

Обузимала га туга за кућу. Ожењен тек пре три године, жалио је што не може да оде до села, или бар да сазна како је тамо. Било му мучно кад

се опомене свега и чинило му се да никад више неће видети ни жену, ни своја два синчића, ни остале укућане. Нека празнина ширила му се у грудима, те је невесело спуштао главу међу руке. Мислио је како стари Ђадо не може више да ради око волова, како се жена злопати са децом и како су планине у њиховом крају високе, црне и шумовите.

Он се дубоко занео сећањем, тако да се трже кад га из оближњег дворишта неко позва:

— Јоле, брзо 'амо! Врнуо се Милисав!

Милисав је био његов друг, који се вратио у чету са боловања проведеног на селу. Он је носио пуно вести, писама, поздрава и разних поклона, те га војници из његова краја дочекаше са великом радошћу. Зато и Јоле потрча тамо без предаха.

Око Милисаву искупила се читава гомила. Он је стајао у средини насмејан, чисто одевен, закићен, са пуном торбом на леђима и плетеним рукавицама на рукама. Другови су га запиткивали, а он је одговарао важно, смешећи се, па је непрестано завлачио прсте једне у друге, да би што боље показао црвеном вуницом украшене рукавице.

— Ама, тако ми рече за Савку? И деца здраво?

— Здраво. Сви су добро и здраво.

— А моја девојка?

— Здрава, вала, ка' јабука.

Јоле стиже и прогура се ка Милисаву.

— Иде ли код моје домаћице? — упита он нестрпљиво.

Милисав весело узвикну кад га спази:

— Здраво си, побратиме! Имаш голем поздрав.

Они се пољубише.

— Виде ли Цанче?

Војник не одговори на то, већ настави:

— Донео сам ти чарапе, пешкир... и јабуку. Бадо ти поручио да одеш. Да одеш, вели, макар на пет дана.... да се видите.

Он смаче торбу с леђа и стаде да вади ствари.

— Виде ли Цанче? — понови Јоле.

— Имаш голем поздрав, ама... Цанче нисам видео. Поболела се, јадна. Уфатила је нека врућица, па све цепти... Три дана није знала ништа: само тебе виче... Жалос' голема!

Јоле се поведе.

— Врућица — јакну он. — Па шта кажу? Шта вели Бадо? Воде ли је код доктора?

Он продужи да пита, али војник одговори кратко на све, јер га и други саветеше питањима. Он опет понови што је рекао у почетку, а Јоле постоја мало, па се уклони. Затим пође ка кући. Корачао је лагано, али успут није ништа ни видео ни чуо. Стога се и деси да прође без поздрава поред свог командира, кога сретете баш кад хтеде да зађе у двориште.

Официр беше изашао из стана пошто се добро наспавао. Здрав и безбрижан, он је пошао да прочета мало по чистом ваздуху. Ишао је поуздано, лако, са осмехом, задовољан што се сви склањају пред њим. Кад спази војника који га не поздравља, он се изненади и наљути.

— Еј ти, редов! — продера се он заповеднички.

Јоле се окрете уплашено, пребледе, потрча несвесно и стаде пред њим као укопан.

— Знаш ли ко сам ја? — викну официр строго, забавивши руке иза леђа, па се презриво загледа у војника.

Јоле је ћутао. Он није трептао, гледајући право у црвено, лепо избријано и затегнуто лице свог командира, али је видео само његове страшне очи, од чијег је сјаја малаксавао и губио способност да стоји право.

— Зашто не поздрављаш!

Официр већ помисли да га казни, али пре него што изусте реч, виде да га војник гледа тако ужаснуто као да ће пасти тога часа. Зато се уздржа.

— Показаћу ја теби други пут! — викну он. — Одлази!

Војник поздрави ћутећи и оде полако, а командир пође кроз село поносито. Кад спази ону гомилу која се беше упутила за Милисавом, стаде и лупи дланом о длан.

— Деде, камо песма? — повика. — Какви сте ви војници! Овакав дан, а они засели к'о бабе! Ти, Петре, где си? Камо, да чујем!

Војници се устумараше.

— Брже, брже! — подвикну официр.

Кад се гомила сакупи, још кратко време чу се жагор, па онда сложено и весело одјекну песма:

Вишњицица род родила,
Од рода се саломила...

Командир је стајао недалеко од њих. Било му је пријатно што чује песму и то га још више радрага. Гледајући младе људе како певају, он осети да ипак има љубави за своје војнике. „Јадни мла-

дићи!" помисли. „Толике патње и борбе, а ипак колико свежине у њима. Прави соколи!..."

— Браво, јунаци! — поздрави их он, насмејан и задовољан, па се окрете и пође даље кроз село. Он још дуго звиждукаше певану песму. Али га сад одједном беше жао што се малочас издера на војника.

За то време Јоле уђе у кућу. Он поседе мало сав утучен, а потом нађе једно изгужвано парче хартије, седе уз свој дрвени сандук и grubим словима, погледајући невесело кроз прозор, поче да пише:

„Поштована моја домаћице Цанче, каква је ова наша срећа те нас овако води. Ја мислим да ниси човека убила да те Бог казни Цане. Мени људи казују који долазе од одсуства и од боловања, да си много тешко болесна. Цанче не дај Боже да буде рђаво кажи ми Цанче кој ће наша деца да гледа кој ће нашу кућу да чува кој ће наше волове да рани.

Боже милостиви теби се молим сваком дај здравља и Цанчи дај здравље да оздрави да ми гледа моја два голуба.

Цанче ти оздрави. Јер не дај Боже да ти нестанеш ја од муке за моју децу и за тебе морам да се убијем да жив по овом свету не одим кад моја кућа и моја деца своје крило немају.

Цанче ти знаш како смо ми с тобом живели. Када сад ове гласе чујем мени друго не треба него да ме је пушка убила. Други неће моју децу да зна да ли су она гола или боса да ли су гладна, до сад си ти знала и ја а од сад Бог да жали моју децу.

Цанче моје десно крило јави ми се као до сада с писмом јер ти знаш да ја од никога писмо не добивам само од тебе. Када ми је тешко и лоше ја тебе се пожалим јер тебе имам.

Ђадо, Јото и ти бајо Петко, јавите ми и ослободите ме да знам има ли мало боље Цанчи. Ђадо немој ништа да жалиш волове да продаш па Цанку да лечиш! Често је терај код доктора и лекове да купујете.

Поздравља плачно и жалосно ваш

Јоле"

Кад заврши, он додаде испод потписа:

„Бела лала витак бор чекам мили одговор."

*

Командир прошета селом, па се испења на један брежуљак и зађе у младу брестову шумицу. Био је раздраган. Гледајући како се све око њега буди и занет мислима о својој вереници, богатој, младој и лепој, он је и нехотице истурао прса напред и задовољно удисао ваздух. Корак му је био једномеран и поуздан, као што обично иду људи који немају себи ништа да замере.

„После ћу да пишем Милици," мислио је у себи. „Казаћу јој да само њу желим и само за њом чезнем."

Идући тако, у једном шушњару нађе неколико љубичица.

„И то ћу да пошаљем у писму," помисли.

Он се разнежи, сећајући се дана пред рат, пуних слатког уздржаног миловања, када је са вереницом излазио у поље. Али му те примамљиве слике повећаше и чежњу за њом, те зато поред једног сладуњавог осећања понесе собом и неко

неспокојство. Он уздахну, размахну рукама, па се журно спусти у село.

II

Јоле је у великом страху очекивао одговор од куће, али ништа не дође ни после десет дана. Он за то време не могаше да се утеши. Ћутао је по читаве дане. Неодољива туга савлађивала га је све јаче, те је постепено слабио, мучен неизвесношћу и чежњом за кућом. Последњих дана очи му постадоше болеснички светле и упадоше дубоко у главу.

Он се јави нареднику за осуство, али га овај не изведе пред командира, јер тада уопште беше забрањено да се војници пуштају кућама. Чак и возове укинуше за петнаест дана, ради сузбијања заразе.

Тако Јоле изгуби и последњу наду. Он сад увиде да нигде нема излаза и би му теже него икада. Душевно убијен, он се тога дана кад не доби осуство увуче у собу и леже. Завукавши главу у сламу, дуго је јечао као у грозници, а потом се умори и заспа. А чим склопи очи, усни страховит сан.

Сневао је како се искрао из логора и пошао кући. Виде себе како жури, осврће се и све стрепи да неко не појури за њим, а свуда око њега зелена поља и пуно црвених цветића по ливадама. Срце му јако бије. Страх га је. Цело му тело игра. Али он бежи све даље, све брже. Чини му се да је већ близу и плаши се да га не задрже. Већ је сустао од умора, али прибира и последњу снагу. Но изненада небо се мути, црни облаци наваљују са свих страна, киша почиње да пљушти —

мрак, мрак, мрак: све црно, нигде светлости и нигде пута. Ветар дуну пољима и сва се гора потресе, те оштар фијук пролете кроз ваздух. Још само мало, па ће стићи у село... Он посрће, пада, гази по блату, рањава се по рукама и ногама, а тело му све више клоне. И одједном, далеко од некуд, потмуло, из оног највећег црнила, иза његових леђа чу се тежак и страشان бат нечијих корака, све ближе, ближе... Гоне га! А кућа је тако близу. Ено, већ се и вебри... Он трчи као без душе, али је невидљиво чудовиште ипак стигло до њега, дахће, жури и пружа ка њему своју огромну руку, задржава га и стеже дугим мршавим прстима, јаким као челик. Он хоће да викне, али нема гласа. Већ је пао на земљу, дрхти, губи свест од грозе и јечи у безумљу. А невидљива рука стеже га све јаче. Он осећа над собом неку грдну тежину, и гле! види кроз мрак две јасне беоњаче, два укочена ока, онако исто злурада и потсмешљива каква је видео у командира... „Бежи, бежи!” виче неко пред њим. „Бежи!” Он с муком успева да се отргне, тетура се и опет јури напред, а тамо, на другој страни, где је већ видно, појављује се Цанче... За њом се види њихова кућа, бела, чиста, светла. Види се и село. Стари црквени торањ блиста на сунцу. Шљивар се модри... Већ је близу! Још неколико корака! Он плаче од радости и жури. Сад, сад, сад...!

У томе тренутку дежурни водник уђе у собу. Кад виде да војник лежи, ошину га корбачем и подвикну:

— Устај!

Јоле се трже, устаде збуњено, хукну тешко и протрља очи. Он задуго не познаде официра.

— Спаваш! — викну дежурни. — А соба? Ђубре, ђубре, само ђубре! Прави свињац, а он спава! Још седам дана прекоредне службе!

— Разумем! — рече Јоле.

Кад официр изађе, Јоле седе на клупицу поред прозора и погледа напоље. Дан је горео пун сунца. И ако је био тек почетак марта, пролећна свежина осећала се у свему. Ливаде се зелениле, дрвеће пупило, бубице пролетале, а ваздух треперио од светлости. И људи и животиње били су весели.

Јоле је гледао. Он опет помисли на своје, али му је сад било некако лакше. Као и пре три године на Куманову, пред полазак на јуриш, он је сад знао само једно: да нема помоћи. И знао је да је онда исто тако, далеко од куће, провео три године у борби, у мукама, у пропадању. „Тако се мора...” рече у себи. Али у исто време осети да све то мора једном и да се сврши, да је све то већ претешко, да се не може више тако. Он чежњиво погледа ка плавим бреговима, над којима се гомилаху пепељасте облаци, па се диже и скиде пушку са зида.

Убрзо, из кућице проломи се пуцањ и јасно одјекну селом. Војници дотрчаше са разних страна.

— Јоле!... Мртав! — узвикну први који стиже и виде свога друга како издише, лежећи у слами, док му из уста цури млаз свеже крви.

— Мртав! — поновише многи гласови у исти мах, запрепашћено, са ужасом, као да нису до скоро гледали само смрт пред очима, те кроз целу околину пролетеше исте речи ужаса, запрепашћења и грозе, речи у којима је било изражено пуно страха од неочекиване смрти.

Тајна

I

Самоубиство Владимира Перића, композитора, изазвало је право запрепашћење у целом београдском друштву, а нарочито међу уметницима. Човек у пуној снази, признат уметник, ожењен младом и лепом женом, која је уживала завидан углед као пианискиња, он је имао све услове да води срећан живот. Осим тога, кућа Перића била је свагда отворена. У њој се готово свакодневно скупљало велико друштво, увек свечано дочекивано од стране оба супружника. Музичари, сликари, глумци, а чешће и многе друге виђене личности, наилазили су у њиховоме дому на ретку срдачност, широко осећање љубави према уметности и свему што је лепо. Никад нико није могао ни да наслути да се у тим пријатним одајама, украшеним безбројним уметничким предметима, прикрива сен блиске смрти.

Перићева смрт деловала је утолико поразније, што самоубица није оставио за собом ниједне речи објашњења свога трагичног поступка. Никоме се није ни раније жалио ни на шта. Затим, самоубиство је извршио на неколико дана после једног великог концерта, на коме су, у препуној дворани, са највећим успехом извођена његова најновија дела. И публика и критика поздравили су тада аутора

као ретко кад, тако да је та његова последња појава за пултом престављала прави триумф.

Тајна Перићеве смрти била је повећана још и тиме што самоубица, који је револверским метком гађао себе у срце, није умро одмах. Тешко рањен, он је остао у животу неколико часова и над њим је покушана операција. Али ни у међувремену, премда је имао тренутака кад је био потпуно свесан, није хтео да открије пред иследним органима разлоге свога убиства.

Та је тајна бивала за његове пријатеље утолико већа, уколико се све више потврђивало да су сугружански односи у породици Перића били доиста беспрекорни. Он се никад ни речју није пожалио на своју жену, нити је она ма кад дала повода да се о њој мисли друкче него о жени која обожава свога мужа.

Као што обично бива, о Перићевој смрти говорило се неко време, па се полако почело заборављати на тај догађај. Његове композиције извођене су сад чешће него док је био жив, име му је постепено добијало све више значаја, али је сенка заборава све дубље скривала тајну његове смрти.

Кад су после неколико месеци пријатељи и другови Перићеви приредили комеморативно вече у његов спомен, велика концертна дворана била је дупке пуна. Музички критичар Поповић, који је за живота покојникова имао за њега само покудне речи, говорио је сад одушевљено о великом музичком генију, који је, на жалост наше опште културе, прерано завршио свој трагични живот.

Прво извођење Перићеве симфоније „Кроз цветне ливаде”, која је нађена у његовим посмртним

хартијама, деловала је на слушаоце узбудљиво. Кроз изванредну хармонизацију, у којој је блистао велики полет зрелог уметника, избијала је бујна осећајност музичара-песника, чијом је душом искрено одјекнула лепота природе. Пенушаво жуборење речице кроз мирисна поља, лагано кретање снежних облака по небесном пространству, меланхолично звоно сеоске црквице у летњи сутон, вечерња игра сељака и величанствена тишина ноћи пуне месечине, све то било је изражено обиљем хармоничних звукова, који су се снажним слаповима раскошно сливали једни у друге. Публика је непосредно осетила лепоту ове свежје музике и дуготрајним аплаузом одала признање извођеном делу, са озбиљним пиететом према несрећном аутору.

— Ово ни мало не уступа Бетовену! — говорио је узбуђено један стари музичар, око кога се поче окупљати гомила младих композитора. — Каква оркестрација! Колико полета!

— Сјајно! Гениално! — чуло се са свих страна.

— C'est un chef-d'oeuvre! — уверавао је један страни дипломата неколико дама око себе.

Али главна пажња свих присутних била је те вечери ипак сачувана за г-ђу Перић, која је у другом делу програма имала да изведе на клавиру неке дотле непознате композиције свога мужа.

Она је ступила на подиум бледа лица, у црној вечерњој хаљини, без иједнога украса, не погледавши у дворану. Кад се појавила, нико је није поздравио тапшањем. У дворани је владала потпуна тишина. Само су се женске главе нагињале једна ка другој, у тихом шапутању, али се на свима лицима опажао неки свечан израз очекивања.

— Како је бледа! Само да јој се нешто не деси!
 — Нешто је ослабела, али је врло лепа...
 — Ипак имају права кад кажу да воли позу.
 — Нечег је морало бити. Не иде се тек онако у смрт!

— Није ни њој лако, јадници! Шта је све она изгубила у њему!

Усред многих примедба, које су на разне начине, било са саучешћем или злурадошћу, успевале да макар и на брзу руку још једном зачепркају по туђој несрећи, пали су први акорди „Вечерње песме”. Меким ударима, мирно и одмерено, са топлим уживљавањем у извођено дело, она је осећајно изазивала богате звучне преливе, под којима се у пуној чулности рађао свет композиторовог визионарства. Дајући много мере контрастима темпа и динамике, у префињеној стилизацији, пианискиња је кроз искрен клавирски звук савршено репродуковала дело, компоновано са великим надахнућем и конструисано са зналачким полетом.

По завршетку прве тачке, публика је остала под дубоким утиском. У првом тренутку целом двораном је владала необична тишина, да би се одмах затим, чим се прва рука усудила да запљеска, проломио огроман, дуготрајан плесак. Неуздржано одушевљење обузимало је нагло све присутне. Било је у томе и дивљења према великом композитору, чија је вредност сад, кад га је нестало, изгледала још већа, и саучешћа према његовој жени, која је са достојанственом мирноћом и осећањем тумачила мужевљево дело. Али је све укупно, цело то комеморативно вече, будило и много радозналости, понова изазвало сећање на трагични догађај и давало по-

вода да се опет до ситница претресе прошлост породице Перић. Док се на једној страни говорило како је он целог века био паћеник, како га је жена мучила љубомором и спутавала у раду, дотле је на другом крају дворане ширено уверење да је он био врло груб и неприступачан, да је занемаривао жену и да је живео само за себе. Из каквог извора су долазиле те вести, нико није знао. Али је цео свет веровао у оно што говори и сваки појединац сматрао је за потребно да што упадљивије покаже како је био врло близак њиховој кући.

— Али, драги мој, био сам једном присутан кад је треснуо песницом о клавир и викнуо јој: „Напоље!” — говорио је убедљиво Перовић, бивши председник удружења музичара, тресући својом седом косом, мада никад није био ни ушао у Перићеву кућу. — Он је био гениалан, нема сумње, али страшне нарави!

— Не можете да замислите како га је мучила! — ватрено је причала једна млађа жена, сва зажарена од узбуђења, која се са Перићевима познавала само из виђења. — Ми смо били јако интимни. Сачувај боже, каква жена! Хладна, непријатна, уображена. Он је, сиромас, целог века дрхтао само да њој угоди, а она... Грозно!

— Али, тврде људи који то знају поуздано, да нису живели лепо. Изгледа да је то био пакао!

— Е, драга моја госпођо, шта се све крије иза прозора појединих кућа!

— Али, ко би то рекао! Могла бих се заклети да су били врло срећни. Да је он био грубијан, то никако не могу да верујем!

— Јесте ли само видели онај хладан израз на њеном лицу: као сфинга! А увек има неки чудан осмех око усана.

Разноврсна запажања и најчудније претпоставке налазили су израза у разговорима узнемирене публике, која је у великом холу концертне дворане жагорила на сав глас.

Кад је г-ђа Перић после краћег одмора извела и последње две тачке програма, публика је дуго остала стојећи и непрекидним плескањем изражавала своје допадање. Али она није хтела да се појави.

Сутрадан изађоше у дневним листовима исцрпни извештаји о концерту, са пуно похвала о композитору — кога су једнодушно хвалили само зато што сад више није могао никоме да смета својом вредношћу — као и о извођачима, а нарочито о г-ђи Перић. А већ један дан после тога, сви посетиоци концерта вратише се свакодневном животу, који понова потече својим редовним током. Тајна Перићеве куће, која беше изазвала толику узбуну, ишчезну одједном кроз вртлоге свакидашњице и пропаде негде у тмину заборава.

II

У соби за дежурне болничарке седеле су две милосрдне сестре и ћутале. С времена на време устале би, обишле своје болеснике и опет се вратиле на пређашња места. Ноћ је одмицала лагано, као да часови миле и као да се никад неће забелети јутро на прозорима.

— Што си тако ћутљива? — упита једна од њих тихо.

— Мислим нешто, — одговори друга.

— Шта?

— Сетила сам се Перића... знаш оног музичара, што умре овде недавно.

— Па?

— Читала сам данас како пишу у свима новинама о њему. Приредили концерт, па је и она — његова жена — свирала на клавиру.

— Па шта?

— Па, ништа... мислим тако. Сад свира његове композиције, а смела бих да се закунем... Ах, што најзад да кријем! Знаш, то ме једнако мучи: убеђена сам да га је она отерала у смрт!

— Како?

— Ти знаш да сам га ја неговала. Па, ето, после операције донесен је, јадник, јако малаксао. Једва се видело да дише. Професор је био озбиљно забринут и зато ме је журно послао да доведем његову жену из чекаонице... Ја одем и кажем јој шта је професор рекао, а она мирно стоји, гледа ме и као да мисли нешто десето. Најпослед се некако реши да пође и уђе за мном у собу.

Самртник је лежао жмурећи.

Професор јој приђе са саучешћем, али га она без речи удаљи једним кратким, нервозним покретом руке. Била је још блеђа него кад је дошла у санаториум, а доња усна јој је помало дрхтала.

Мислила сам да ће бризнути у плач, али она ништа.

Стоји и гледа га потпуно мирно и присебно. Чак сам видела у њеном леденом погледу траг неког уздржаног осмеха, док је хладно гледала у болесниково као лимун жуто лице.

Потом се окренула професору и упитала: „Хоће ли још дуго?” Кад јој је он главом дао знак да неће дуго трајати, лепо сам приметила како се на њеној уздрхталој усни појавио онај исти осмех који се малочас видео у њеним очима. После тога је нечујно изашла. Онда је наслонила чело на окно у чекаоници и дуго гледала на улицу.

Кад је пао сумрак, музичар је дошао свести. Упитао је колико је сати. По његовом бледом челу и избријаној, грчевито уздигнутој горњој наусници скупљале су се мале грашке зноја. Један дубок уздах отео му се из груди и убрзо му се на лицу појавио израз смирења. Било је очевидно да су то последњи тренуци које преживљује.

Професор је био врло узбуђен и сам је отишао да позове госпођу. Чула сам кад је рекао потресено улазећи с њом: „Време је да будете ту”.

Ја сам баш у томе тренутку утирала зној са самртниковог чела.

Она је ушла неодлучно и стала поред постеље више мужевљевих ногу.

Самртник се тада дуго загледао у њу. Његов укочени поглед упио се право у њено лице, а затим почео лагано да клизи по целом њеном телу. Нагли дрхтај мишића појавио му се око усана, које су се одједном горко скупиле у један болан израз. Неочекивано, напрежући се тешко, са мрачним погледом који је допирао однекуд из дубине његових тамних очију, покренуо је суве усне и рекао тупим гласом: „Иди... Молим те, пусти ме да умрем на миру...”

Она га је на то погледала дугим, непријатељ-

ским погледом, па је изишла. После неколико тренутака он је био мртав.

— Да, да, кажем ти, има ту нечега. Све то није без ичега. Ту се крије нека велика тајна...

Ноћ је ћутала. Негде, у полутами, часовник изби три. Обе милосрдне сестре устадоше да обиђу своје болеснике.

Пензионер

Прво јутро по одласку у пензију, Славко Ништић, дојучерашњи саветник министарства, пробуди се у шест сати и скочи из постеље сав пре-страшен.

— Куд си запео? — чу се мрзовољан глас његове жене.

— Како куд сам запео? — упита он буновно. — Уплашио сам се да нисам задоцнио.

— Е, мој јадниче! — прогунђа жена сажаљиво и окрете се на другу страну.

Нови пензионер седе на постељу и протрља руком чело. Учини му се да му је мутно у глави. Затим се обазре по соби, која му је у полутами изгледала страшно бедна, са жениним срозаним чарапама на поду и хаљином неуредно пребаченом преко наслона столице.

Он изиђе у кујну и пристави лонче за каву. Потом се обрија и уми, узе кашичицу слатка и попи две шољице каве, па се обуче. Тек што је прошло седам сати, а он је већ био потпуно спреман за излазак.

— Ама, шта је теби, човече? — опет се јави жена, устајући незадовољно. — Куда ћеш? Што си устао као вештац? Уместо сад да се одмараш, кад ти је Бог дао, а ти сабајле пут под ноге!

— Е, не знаш ти шта је то! — одазва се муж невесело. — Није то тако просто, као што ти мислиш. Научио сам ја већ годинама да у одређено време одлазим у канцеларију, да тамо радим нешто, да разговарам с људима...

— Па разговарај са мном!

— Ех, којешта! Друго је то с тобом. Тамо је један нарочити свет. А онда, човек се научи, брате, на свој сто, на своју столицу...

— А овде ниси могао да се научиш на своју столицу за пуних десет година!

— Ама, како ти то не разумеш! Друго је кућа, еј! Ево, кад већ морам да ти признам: ја сам просто болестан без канцеларије! Чини ми се да ћу полудети... да ћу умрети... Немој да се смејеш. Треба да знаш, то се често дешава: здрав човек к'о дрен, ради к'о во, није му ни ђавола, а кад га стрпају у пензију, одједном чујеш — умро!

Жена се поколеба.

— Па добро, изиђи мало. Отиди на Калемегдан. Знаш да је покојни ујка, кад су га пензионисали, био више тамо него код куће. Иди, упознај се с људима...

— Мислио сам ја то већ... али, знаш, све су то старији људи, бивши високи функционери... Куд ћу ја, голобрад, с њима!

— Па, оно тако је, — насмеја се жена. — Изгледаш ми к'о да си тек изишао из клупе, а ти већ мајкин пензионер!

Расташе се ипак у ведром расположењу.

Бивши саветник министарства обазре се на капији лево и десно, па убрза кораке, да би што пре зашао у другу улицу, јер се бојао сусрета са сусе-

дима. Па и док је ишао преко Теразија, све је нешто зазирао, стрепећи да га не сретне ко од познаника, те да се не почне разговор о његовом пензионисању.

Кад ступи на прву стазу Малог Калемегдана, Ништићу нешто лакну на срцу, те успори кораке.

Било је дивно мајско јутро. Дрвета већ сва озеленела, ваздух пријатан, стазе поливене. Дунав се сав расплинуо у својој ширини, а над њим се наднеле зелене врбе и огледају се у сивкастој води. Огромни, као снег бели облаци дижу се над равницом с оне стране реке и као чаробне куле из неке бајке путују плавим небом. Тице цвркућу. Сунце весело пригрева.

Нови пензионер наиђе на горњу стазу, поред градских зидина. Али тек што прође иза Павиљона, нешто га текну у срце. Он спази на једној клупи четири старија човека, поред којих су стојала још двојица.

„То су сигурно пензионери!” помисли Ништић и опет због нечег убрза кораке. „Колеге!” додаде затим у себи и насмеши се, па изненада пође обичним ходом.

Прошавши поред старца, који су се сунчали и нешто мирно разговарали, док је један од њих кишобраном шарао кругове по шљунку испред клупе, Ништић баци на њих одлучан поглед, па се чак и окрете да их понова погледа. Он доиста познаде међу њима неког бившег државног саветника, једног пензионисаног генерала и свога давнашњег директора гимназије.

„Гле, молим те!” узвикну у себи и по други пут се окрете, а потом стаде уз живу ограду и,

као да неког изгледа, пажљиво се загледа у старе људе. Ови као да то приметише и одједном престаше да говоре, а одмах затим, све по двојица, пођоше лагано на супротну страну.

„Право каже Цаца”, мислио је млади пензионер идући даље, „могао бих и да се упознам с њима. То су угледни људи. Ко зна шта носи дан, шта ноћ: могу ми још бити и од користи. А баш и онако, да мало поразговарамо...”

Он стиже до краја стазе, постоја мало гледајући како два малишана играју по песку, сети се за тренутак свога детињства, па се упути натраг.

Стари пензионери седели су сада на клупама уза сам зид Павиљона. Кад га видеше из далека, нагоше се један према другоме шапућући нешто, а док је пролазио мимо њих ниједан не проговори ни речи.

„Не знам како да им приђем?” питао се Ништић вајкајући се. „Не могу тек онако, с неба па у ребра! Кад би ме директор познао... Али куд ће човек да памти толику децу! А баш би добро било да се упознам...”

Он стаде недалеко од клупа и опет, као да гледа нешто на њихову страну, загледа се добро у њих. Један међу њима накашља се некако чудно, рече нешто и оде, а они остали поседеше ћутећи још неколико тренутака, па се такође разиђоше.

По повратку из шетње, Ништић се непрестано нешто врзмао по кући, тако да се стално сударао са женом, која га баш није пресретала најљубазнијим речима. Она му чак у једном тренутку оштро рече да залије цвеће, а на исти начин га посла и да

купи хлеба. Он послуша, али се ражалости и за ручком процеди кроз зубе:

— Па немај баш тако да ме сецаш! Помисли да сам до јуче ја заповедао другима.

Кад се како-тако заврши дан, који је новом пензионеру изгледао страшно дуг, он се одмах после вечере спреми да легне.

— Па зар ти не можеш са мношћом ни речи да проговораш! — прогунђа жена кад га виде да леже.

— Не могу, уморан сам...

Она уздахну и узе да чита новине, а он се загледа у плафон и дуго не могаде да заспи. Претресао је у мислима цео свој живот, сећао се разних појединости из прошлости и покушавао да замисли како ће му изгледати будућност. Ту се опет сети старих пензионера са Калемегдана и, као да у њиховим рукама лежи цела његова судбина, помисли задовољно: „Да, да, безусловно треба да се упознам с људима”. С том мишљу паде му на душу неко слатко умирење и он заспа.

Ујутру Ништић опет устаде у уобичајено време, као да ће у канцеларију, али се сад спремао мирније, не журећи, тако да тек после осам изађе из куће. Упути се право на Калемегдан.

У парку је било дивно као и јуче, те наш шетач осети радост кад пође стазом ка Павиљону. Али истовремено обузе га и неко узнемирење, јер одмах примети старе пензионере, који су седели на истој клупи, у истом положају, као да нису ни одлазили својим кућама. Само овога пута нису били сви на окупу, него свега тројица од њих. Преко пута, недалеко, стајала је једна празна клупа,

Млади пензионер прође одмереним ходом и погледа их, па чак неодлучно подиже руку ка шеширу да их поздрави. Али то не учини, него убрза кораке и оде даље.

„Ипак је требало да им се јавим”, помисли затим и врати се, па седе на ону празну клупу.

Стари људи се погледаше и ућуташе, а генерал љутито пљуну преда се. Ништић се насмеши са саучешћем, очекујући згодан тренутак да ступи у разговор.

— Ја, ја, шта дочекасмо! — узвикну одједном бивши државни саветник, устаде и стави руке на леђа, гледајући право у нежељеног суседа. — Радиш, радиш целог века, а кад треба да уживаш благодети свога рада, не можеш на миру ни да се надишеш свежег ваздуха!

Ништић се опет насмеши и, као да су те речи биле упућене њему, неочекивано рече гласно:

— Тако је!

Он хитро устаде са клупе и упути се ка старцима, чије се обрве љутито натуштише, као по нечијој заповести.

— Дозволите, господо...

Бивши државни саветник му препречи пут и дочека га грубо:

— Шта желите? Ако имате што против нас, молим — вршите своју дужност! Спремни смо да пођемо. Али нас немојте тако глупо пратити у стопу!

— Нисмо ми неки пробисвети! — прихвати генерал.

— Ваљда се зна ко смо и шта смо! — додаде трећи.

Ништић остаде пред њима као окамењен, скиде шешир збуњено и стаде да гута пљувачку.

— Али... молим вас, господо, ја нисам... — је два успе да проговори.

На то генерал скочи и, дижући штап, сав црвен од љутине, викну на њега:

— Ни корака даље! Знамо ми те ваше трикове! Одлазите!

Нападнутом поче све да игра пред очима, али се ипак најзад прибра, стави руку са шеширом на груди и молећи, као какав покајник, обрати се ка њима искреним гласом:

— Али, господо, молим вас да ме саслушате! И ја сам пензионер, као и ви!... Немојте да ме гледате тако страшно. Нисам ја мислио ништа рђаво. Видео сам вас ту јуче, па рекох да се упознамо. Није лако човеку кад остане сам, као сироче...

Бивши државни саветник се гласно насмеја:

— Ха-ха-ха! Ама коме ви то? Зар мислите да смо ми толико блесави, па не видимо ваше намере!

— Тако ми части, говорим истину! — узвикну Ништић дирљиво.

— Ама, ко пензионер? — упита онај трећи неповерљиво и загледа се у њега преко наочара. — Ви пензионер! У тим годинама!

— Та остави глупости, молим те! — прекиде га генерал незадовољно и пође.

Ништићу се учини да ће пропасти у земљу, ако га буду напустили и оду. Зато нагло ступи међу њих и брзо, као да се правда, поче да говори како је био саветник министарства, како је верно и поштено служио државу петнаест година, али како је сад изненада пензионисан ни крив ни дужан,

па не зна шта ће, не сме да изађе у свет, не сме да погледа жени у очи, јер га сви гледају са неповерењем, као да је отишао у пензију по казни, због неког ужасног недела. Он то исприча са узбуђењем и тронутостју, гледајући у своје нове познанике влажним погледом, чак и са неком тугом, као човек који очекује утехе.

Старци се погледаше у неверици.

— Па добро, колико је вама година? — упита генерал.

— Четрдесет.

Генерал подиже обрве.

— Хм, лепа ствар! — обрати се он својим друговима. — Шта кажете на то? Пензионер са четрдесет година!

Он се приближи бившем државном саветнику, па заједно пођоше, разговарајући о томе догађају, да мало исправе ноге. Онај трећи, један мршави старчић, узе Ништића под руку и поведе га полако за генералом и саветником.

— Па лепо, молим вас, — чудео се старац — како је то могућно да вас тако брутално баце у пензију? У наше време ипак то није ишло тако. Требало је, брајко, да запнеш, да служиш целог века, па тек под старе дане да заслужиш пензију... мањ ако се не заплетеш гадно у неке прљавштине...

Он са сумњом погледа у Ништића.

— Не знам шта је било, — одговори овај резигнирано. — Нисам се ништа запleo, па ипак се десило. Ваљда ми је тако суђено!

— Па, јес', јес'...

Њихова се шетња настави све до подне, прекидана с времена на време седењем на сунчајној клу-

пи. А кад дорћолске фабрике објавише време ручку, пензионери се лаганим корацима разиђоше сваки на своју страну, пошто на растанку позваше Ништића, као већ старог познаника, да се опет сутра нађу на истом месту.

Луталице

Јелена се кокетно завали у фотељу и упита:
— Дакле, нисте ми се надали?

Давидовић је погледа радознало и седе према њој.

— Не. Право да кажем, кад сам чуо да неко долази, није ми било право, — рече мирно. — У последње време могу да трпим само оне који су ми сасвим блиски, а таквих готово и нема. На вас, признајем, нисам ни помислио. Али, то је тако природно: нисмо се видели толико времена... А после, због свега што се десило у овој кући, никуда не одлазим и готово ми нико не долази.

Она се насмеши иронично.

— Да, да, у животу се догађају чудне ствари. Нисам се ни ја надала да ћу данас седети на овом месту, па... ето... не знам ни сама зашто: осетила сам одједном потребу да дођем и да вас видим.

— Чудна жеља!

— Чудна? Знала сам да ћете рећи тако нешто, али... Зар мислите да увек треба радити само оно што је обично?

— То не. Ваљда се сећате из наших разговора, да ни ја не волим баш много оно што је одвећ обично.

Жена се наже ка њему живахно.

— Нисте заборавили наше разговоре?

— О, не. Памтим чак и разговоре које сам водио пре двадесет година.

Јелена се замисли. Наста кратко ћутање. Чуло се како напољу пљушти киша. Затим, као да се прену из мисли, запита га:

— Па како живите? Шта има ново?

Он слеже раменима.

— Ништа нарочито.

Опет ућуташе. Она устаде нервозно, приђе прозору, па се врати и седе на наслон његове фотеље.

— Данашњи је дан некако глуп, да просто не знам шта бих сама са собом, — уздахну она чупкајући нешто прстима по његовом рукаву. — Зато сам и дошла. Седела сам код куће, читала, свирала... али ми је ипак било ужасно досадно. Ова киша!...

— Да...

— Немам воље ни за шта. Има тако дана кад ме шчепа неко неспокојство, па не знам куда бих побегла, само да побегнем од себе. Досаде ми и Григ и Аксел Мунте... Читави сати пролазе без икаквих утисака... Ох, кад би се ма шта доживело!... Дајте ми цигарету.

Он се одазва њеној жељи. Опет наста ћутање. Јелена приђе његовом столу и, пушећи, са ироничним осмехом погледа две фотографије које су стојале урамљене на њему.

— Још увек живите у прошлости, а? — упита смејући се гласно.

Давидовић је погледа са непријатним осећањем.

— Данас сте чудно расположени! — рече хладно.

— Као и увек! Имам нагоне шипарица. Ето, зар и овај мој долазак овде не личи на љубавну авантуру какве гимназискиње?! Понашам се као да ми је тек петнаест година. Можете ли веровати: ући у стан песника, газити онуда где он сваког часа корача, дисати у његовој атмосфери, то је за мене и сад, као и док сам била девојчица, диван сан. Па још кад овако пада киша!... Фразе, а? Додуше, вама одричу таленат, али то ништа не мари, — заврши смејући се.

Он се одобровољи и прихвати шалу пријатељски.

— Врло сте занимљиви, Јелена.

— Онда ћу морати да дођем што чешће!

— Можете. Као жена мог најбољег друга и пријатеља...

— Само као жена вашег пријатеља?!

— А како би друкче?

— А не само као жена?

Човек је погледа зачуђено.

— Тхе, сад одиста говорите само као жена! Жена пријатеља не може никад бити примљена „само као жена“, него увек као пријатељева жена.

— Врло оригинално! Заиста, врло оригинално! — узвикну она иронично и приђе му сасвим близу, гледајући га право у очи. — А кад пријатељева жена заборави на то и пожели да дође само као жена?

Давидовић устаде.

— То је онда нешто врло необично, чак и кажњиво, — одговори убедљиво.

— И то ви говорите! Проповедник морала! Господин Давидовић — заштитник брачне верности! Колосално!

Она се гласно насмеја, а онда му препречи пут и, уносећи му се у лице, прошапутала:

— А ако сам ја данас дошла код вас само као жена?...

Као да не хтеде да чује њене речи, он је упита:

— Збиља, шалу на страну, где се Душан задржао?

— Рекла сам већ да неће доћи.

— Одиста?

— Неће! Зашто вам је то тако чудно? Зар ја не смем да дођем сама код вас!

Он застаде оклевајући.

— Па... није баш најзгодније. Знате какав је данашњи свет: од једне ситнице направи триста чуда. Можемо се бунити колико хоћемо, али свет...

— Свет! Свет! Зашто говорите тако? Какав свет? Који свет?

— Па добро, ако не свет, а оно Душан кога ја волим и коме може бити направо кад чује...

Она се насмеја саркастично:

— Душан?! Ха!

— Откуд сад та иронија?... — упита он озбиљно. — То је најобичнији, сасвим природан разлог. Ја њега волим и не бих никад хтео да му проузрокујем какав бол, утолико пре што знам да је љубоморан. Шта, мислите да не би био љубоморан кад би нас затекао овако?

— Врло важно!

— Како то говорите!

Жена изненада повика љутито:

— А не питате даје ли је мени штогод тај Душан, те да се сме мешати у моја интимна расположења!

— То су ваше личне ствари, — прекиде је човек прибрано.

— Да, да, знала сам да ћете то рећи... Само продужите! Пријатно ми је да вас слушам!

Она се нервозно спусти у наслоњачу. Он се загледа у њу, седе сасвим близу ње и узе је за руку.

— Јелена, ви се играте са мном. Шта вам је? — упита благо. — Дакле, да чујем? Но? Зашто ћутите? Е, драга пријатељице, нећемо тако: ћутање не разумем. Не, збиља, ја нисам филистар, то добро знате, али, онако, искрено да говоримо, ова наша ситуација нема баш никаквог смисла. Може неко да наиђе. Ако се све ово не тиче вас, тиче се мене. Немојте да ми замерите што вас морам потсетити на непријатности, али... не бих желео да се и ваша историја везује за моје име. Доста је већ свега!

Он своје последње речи пропрати лаким осмехом. Али тек што је завршио, она скочи и повика:

— И то сте ви! То ви говорите! Ви!

Давидовић је погледа у недоумици и упита:

— Ја вас збиља не разумем. Добро, Јелена, шта хоћете?

Она му приђе са преданошћу и сва се унесе у њега.

— Шта хоћу? И то питате ви! Ви! — рече узбуђеним шапатом. — Зар је потребно да кажем како вас волим, па тек онда да ме разумете?

— Јелена!

— Боже мој! Боже мој! — узвикну она болно.
— Кад сам се пела уз ваше степенице, обамирала сам од узбуђења, нисам имала ниједне одређене мисли, нисам знала да ли постојим, а сад!... Веровала сам да ћу овде наћи утехе, а ви!...

Он хтеде да каже нешто, али га она предухитри:

— Ах, пријатељу, само немојте грубо. Немојте... немојте... пустите ме! Можете да ме мрзите, можете и да ме презирете, само немојте да вређате моја осећања. То никада... то никада... никада! Чујете ли! чујете ли!... О, не говорите! не говорите ништа! Знам шта хоћете да кажете. Знам да се чудите. Знам да би се чудило и цео остали свет. Али шта могу? Зар да лажем и себе и вас? Зар да сакријем како вас волим! Јест, ви и не знате, али ја... Волим вас, Иване, волим вас од првог дана кад смо се упознали. Сећате ли се од оне ноћи кад смо се сви заједно враћали са Авале. Сећате ли се?... Ја сам луда, ето! Али шта могу?... О, како још увек све јасно видим пред очима! Било је тихо... Све је мирисало... Уцветан багрем и боровина... Нека влага дизала се са земље... А ви... ви сте говорили како једна душа испуњава све, како се та иста душа крије у мирису пољских цветића, у шапутању лишћа, у сребрнастој месечини, у мени... у теби, у свему... Сећаш ли се?...

Давидовић се уклони од ње са протестом:

— Јелена, ви се заборављате!

— Ћутите, ћутите!...

Он се врати ка њој и рече разумно:

— Па ви знате да је Душан мој најбољи друг!

— Али мени није ништа! — викну она у хистеричном плачу. — Да, није ми ништа! Живела сам поред њега, а нисам живела! Цела ми је младост прошла узалуд! Откако сам познала вас, видела сам на сваком кораку како је он мали и јадан... Иване, ја лудим за вама!

Човек се насмеши горко и проговори:

— Каква иронија!... Не, Јелена, не говорите више, не говорите. Све је то узалуд. Зато је боље да одете... Идите, Јелена.

Она га послуша и пође, али се одједном осврте и прошапута са чежњом:

— Пољубите ме...

— Не-е...

Жена полете ка њему страсно:

— Пољуби ме! По-љуби ме! Дај ми твоја уста! Дај ми!... Дај да провучем прсте кроз твоју косу!... Волим те, Иване! Луда сам за тобом!... Иване! мој Иване!...

Он покуша да се ослободи њеног загрљаја.

— Јелена, чујте! Умирите се...

— Ох, дај ми!... Иване!

— Помислите да сваки човек има свој бол.

Зар мислите да сам ја срећан!

Она се сва озари надом:

— Нисте срећни?

— Нисам. Али се немојте радовати.

— Како сте груби!

— Нисам груб, Јелена. Само не могу више да лажем.

Она врисну:

— О, лажи ме, лажи!

Човек је одгурну од себе.

— То не могу! Доста је лажи било у моме животу. Нећу више да лутам, Јелена.

— Ох, а ја бих лутала с тобом до смрти!

Он настави просто и искрено, као да говори каквом детету:

— Ја сам се већ преморио. Душа ми тражи мира, великог и дубоког мира. Зато ме оставите самог, Јелена. Па зар нисмо доста били луталице? Крајње је време да једном будемо начисто сами са собом, да „нађемо” сами себе, како се то обично каже... Идите, Јелена. Не кваримо старо пријатељство. Ја сам већ престарио, да бих се још могао заваравати сновима. Већ сам дошао дотле да видим стварност онакву каква је. Све је већ било и прошло! Сувише сам лагао и себе и друге, да бих и даље смео да уживам у пролазним радостима. А и ви... куда ћете даље?

Њој се оте уздах:

— И тиме хоћете да ме утешите!...

— Да вам кажем истину.

— А ипак ћете лутати докле год будете живели!

— прошапутала она беспомоћно.

Њен се поглед упи у његов, али не рече више ништа, пружи му руку ћутећи и полако пође. Кад дође до излаза, заплака тихо. У њеној души беше као да је он умро, па сад одлази са његовог гроба.

А з и л

I

Кад доби положај директора државног предузећа Х., Атанасије Илић чврсто одлучи да послове води по своме најбољем убеђењу и да, без обзира на дотадашње традиције, унесе нови дух у завод и унапреди га за будуће велике задатке. Зато се одмах сав даде на посао, са полетом и одушевљењем, радећи као у некој грозници и не осећајући како дани брзо промичу. Чак је и физички умор савлађивао без напора, стално подржаван уверењем да мора створити нешто добро и корисно.

Али једнога јутра, Илићу се изненада учини као да се нагло пробудио из неког дугог чаробног сна и онако бунован први пут сагледао стварност свакидашњице. То се догоди у тренутку кад га секретар опомену да већ одавно чека на одговор велики број писама угледних личности.

— Каква писма? Шта хоће? — упита Илић незадовољно.

— Па, шаљу поједина лица са препорукама за постављења.

Илић подиже главу и рече енергично:

— Молим вас, да ми с тиме више не долазите. Нећу да чујем ни за какве препоруке. Није ово никакав азил за незапослене!

— Али, господине директоре, треба да видите... незгодно је...

— Шта је незгодно? Нема ту ничег незгодног. Овде ја управљам и једино ја могу да одлучујем о томе ко ми је потребан за рад! Уосталом, дајте да видим.

Секретар донесе читаву рпу писама, у завојима разних облика и боја, међу којима нарочито падаху у очи писма са заглављима званичних личности, надлештава и организација.

„Ама, шта хоће овај свет од мене?” помисли Илић, као да сад први пут види сва та писма, премда их је једно по једно већ отварао и читао кад их је примао. У журби за послом, он их је онда летимично разгледао и предавао секретару, намеравајући да по њима одговори накнадно, али сад се осети врло нелагодно кад их сагледа на гомили.

Не бирајући, он узме једно писмо и поче да чита:

„Господине Директоре,

Доносилац овога писма је сиромас човек, оптерећен породицом, па Вас молим да му дате макар и најмање запослење у повереној Вам установи. Надам се да ћете изаћи у сусрет овој мојој жељи, на чему ћу вам бити обавезан.

Изволите примити, Господине Директоре, уверење о моме поштовању.”

То је било писмо једног активног министра. Илић затим настави да чита даље, без реда, наставши безброј писама министара, виђених политичара, сенатора, народних посланика, државних са-

ветника, председника разних организација, начелника, рођака, познаника, другова из школе и многих за које дотле никад не беше чуо ни да постоје. Сва та писма сводила су се на једну жељу: да постави лице које му се препоручује, јер „у овом тешком времену”, „у овом времену опште незапослености”, „у овим мутним данима” дотично лице заслужује да му се омогуће макар и најмања средства за живот, а он, Атанасије Илић, најпозванији је да му укаже помоћ.

Било је ту писама у тону строге конвенционалности, у којима су се претпостављени обраћали само са жељом да се постављење изврши, а која су у ствари престављала наређења; било је нескривених саопштења, у којима су шефови кабинета „по налогу тога и тога” захтевали да се молба прими; било је препорука политичких организација, које су скретале пажњу да је молилац „виђени члан организације, који заслужује да му се помогне”; било је и срдачних писама, у којима су му се обраћали топлим речима: „племенити господине”, или „драги мој друже”, или просто „драги Тасо”, или „мили рођаче”. Он нађе имена великог броја људи који су му се јављали као добром и блиском познанику, а с којима се никад у животу није упознао; имена рођака за које никад није ни слутно да су му рођаци; имена другова који га до јуче не хтедоше поздрављати на улици. Судећи по свима тим писмима, изгледало је да је цела престоница испуњена најприснијим пријатељима Атанасија Илића и да он, ако се кадгод усуди да изађе на улицу, просто не може мирно да иде од силних загрљаја и срдачних стисака руку који падају на њега са свих

страна. Чак је један од њих, чије име никад раније није био чуо, завршавао своје писмо узбудљивим речима: „Срдачно те поздравља и много воли твој Ниџа“! Свакако је мислио да ће том нежном изјавом љубави, том толико злоупотребљаваном речју „воли“, успети да раскрави срце Атанасија Илића, за кога је можда унапред претпостављао да је човек пуно ледене бездушности.

Нови директор је био у недоумици шта да ради. Да не одговори на писма министара и активних политичара, било је немогуће. Али шта да одговори? Да изађе у сусрет њиховим жељама, значило би да преоптерети државни буџет непотребним постављењима; да их одбије, могло би се протумачити ако не као „опорочавање власти“, а оно бар као непријатељски став са његове стране, и то свакако из политичких разлога. Зато се немојте чудити што се наш јунак мало трже при овој помисли, јер је недавно већ био окусио благодети државне пензије. Он се чак и замисли озбиљно, покушавајући да нађе некакав повољан излаз из те незахвалне ситуације.

Испрва, поче да се куражи. „Баш си кукавица!“ рече самоме себи. „Одбиј све редом, па шта буде!“ Али одмах затим сети се како су га сви гледали као бившег човека док је био у пензији, те поче да се брани: „Али зашто да се излажем неприлици без потребе? Зар би ко други на моме месту урадио тако нешто! Кад они не виде да је рђаво то што траже, зашто ја да исправљам криву Дрину!“

Нека му буду опроштени његови земаљски греси, али наш јунак поклекну! Он нареди да се поставе молиоци које му беху препоручиле најути-

цајније личности, и уљудним речима упуту одговоре на примљена писма. Мање важним али ипак значајним особама одговори да ће водити рачуна о њиховим жељама, а читаво море молећивих речи безопасних грађана остави без одговора.

Кад сврши тај огроман посао и потписа све одлуке о постављењима, Атанасије Илић се одједном снужди. Чак му и у глави постаде некако мутно. У устима осети некакав непријатан укус, као да је прогутао горак прашак против главобоље. А цела његова канцеларија, у чије је уређивање уложио пуно љубави, учини му се ружна, неугледна, мрачна и загушљива.

Он приђе прозору и отвори га, а затим се загледа у сиву трупину велике зграде предузећа којим управља. Кроз небројене прозоре видело се како се у раду крећу људска телеса. Али овога пута не осети уобичајену радост кад сагледа ту слику, него му се чак учини чудно да он уопште има некакве везе са тим предузећем и да се већ читав месец дана тако одушевљено труди да нешто учини за ту установу, да је унапреди и да помогне људима који раде у њој.

Не бих желео ни у колико да браним Атанасија Илића. Он је човек као и сви други наши људи: храбар кад се нађе у нужди, те мора да се брани; кукавица кад је у добру, па се боји да нешто не изгуби! То свакако тако треба да буде и те нам особине вероватно дарује наше благодатно поднебље. Али морам рећи да је наш јунак ипак имао и нешто старинског карактера својих далеких предака, те га овај случај истински узнемири. Могло би се чак рећи да га то из основа измени. Он

одједанпут постаде други човек. Већ кроз неколико дана, његово одушевљење за радом замени нека мрачна замишљеност и у његову душу увуче се широка резигнација.

II

Атанасије Илић био је убеђен да ће сад бити миран, пошто је већ изашао у сусрет разним жељама и без потребе упослио преко двадесет људи. Мало га је тиштало кад би помислио да је за тај новац могао да постави неколико првокласних стручњака, чиме би несумњиво подигао углед завода, али је брзо прелазио преко тога. „Шта могу да радим! Нисам ја крив!“ мислио је резигнирано. „Уосталом, што је било — било! Главно је да се то више неће догодити.“

Да, тако је он доиста мислио и то најискреније. Али шта вреде јадне човекове мисли! И шта тек вреде мисли убогог чиновника, који се у вртлогу државне администрације појављује и нестаје као водени цвет!

Већ сутрадан Атанасије Илић био је принуђен да запосли још два лица, а затим, готово свакодневно, његова мршава рука узимала је перо да потпише нова постављења! Узалуд је он објављивао преко новина да су сва места попуњена, препоруке не престадоше да долазе. Људи и жене, деца и старци — бивши жандарми и попови, обалски радници, сељаци, пропали трговци, кафеџије — незапослени из свих крајева наше лепе домовине гомилали су се пред вратима његове канцеларије од јутра до вечери. Сачекивали су га на улици кад би ујутру

долазио на посао, отпраћали га кад би полазио на ручак, чекали га пред кућом кад би се увече враћао, звонили у рано јутро на вратима његова стана, а свако од тих лица доносило је по једно писмо, у коме се обично апеловало на његову увиђавност, на његово добро срце, на задовољење социјалне правде, на дужност да пружи ухлебља незбринутима. Он је преко целог дана био принуђен да прима те јединке, да слуша њихова јадиковања, да им објашњава како нема буџетске могућности, да упола писмене људе уверава како је то установа којој је потребно само стручно особље, а поред свега да одговара на писма оних који су очекивали од њега — он је то добро знао! — да им се не сме замерити.

Како би сео за сто у канцеларији, почињао је да зврји телефон и настајали су разговори који су садржали исте жеље и захтеве какви беху изражени и у писмима. Био је беспомоћан сваки покушај да прекине такве разговоре речима: „засада немам могућности“, „нећу заборавити вашу жељу“, „молим вас да се стрпите док не добијем накнадне кредите“ — говорници су били неумољиви и сви су га уверавали да би он, Атанасије Илић, могао да изађе у сусрет њиховим жељама, само ако би хтео!

Нови директор се убрзо осети као човек коме су дали неки опојни напитака, па се у бунилу тетурати и не уме да нађе пута. Он заборави на реорганизацију завода и своје многобројне добре намере, а његову ранију ведрину замени нека прикривена срдитост. Уместо блаженог сањарења о успесима у раду, он је сад до неко доба ноћи размишљао о томе како ће да се извуче из неприлике, јер је буџет за плате особља био прекорачен услед нових

постављења. И осећао је као да га нешто гризе у стомаку кад је морао да тражи повећање кредита или, ако и то не би било довољно, да због нових постављења без кривице отпушта старе службенике, који су већ годинама радили у заводу.

Али најгоре од свега било је то што на Атанасија Илића почеше изненада да падају са свих страна непријатељски удари. Он се одједном нађе у вртлогу неслућених сплетак, подметања и оговарања. Сви они многобројни заштитници незбринутих чијим жељама није могао да изађе у сусрет, стадоше мучки да га нападају. Већ му је отворено стављано на знање како је та и та важна личност рекла: „Треба ту довести нашег човека. Илић је неспособан човек. Не знам ко га уопште постави ту!” Убрзо прими велики број анонимних писама, у којима га непознати увређени називаху најпогрднијим именима, не штедећи ни њега ни његову породицу. У министарство стигоше жучне доставе против њега, са оптужбама како прима и награђује своје љубимце, а прогони незаштићене. У по ноћи позиваху га телефоном незнани јунаци и злурадо питаху да ли је већ чуо ко је постављен на његово место. А препоруке стизаху и надаље, неприкосновене препоруке људи меког срца, који штићеницима даваху неку врсту права да гунђају против директора ако им не изађе у сусрет, па чак и да му прете физичким обрачунавањем.

Да је Атанасије Илић био разуман човек, он би широм отворио врата свога надлештва и примио на државна јасла све те јаднике који су му били свакодневно упућивани, а са његових усана полетела би у небо молитва усхићења: „Господе! Нека

ти је слава и хвала што мојој напаћеној домовини дарова толики број оних који разумеше твоју реч: „Једнога напој и гладнога нахрани!” А мени, рабу твоме смерноме, нека је дозвољено да паднем у прах пред тобом и да ти захвалим што баш над мојом главом изли милост своју и што баш мени дарова срећу да прихватам невољне и да их чувам од беде!” Али Илић није схватао ствари онако како би требало, те му се живот претвори у страховиту патњу. Он изгуби пређашње спокојство и љути немир усели се у његову душу. Његови живци почеше да слабе, те изгуби способност да влада собом. Уместо некадашње предусретљивости према свакоме, он је сад уносио у свој разговор неку јеткост и горчину. Постаде заједљив и прек. Код куће је једва чекао да се повуче у своју собу, где је могао сатима да остане усамљен. Кућа изгуби у њему пређашњег веселог и нежног оца породице, који се неочекивано претвори у мрзовољног и туробног господара. Као да се одједном пореметило нешто у његовој души, Атанасије Илић доби изглед сасвим другог човека.

Али нико није знао да се иза те његове неочекиване праскавости, која се све чешће испољавала приликом разговора с неким, потајно крио страх од нечега. Једино кад је бивао сам са собом, Илић је признавао себи да се боји. Кога и зашто? то није умео да објасни, али се бојао из дана у дан све више. Он ускоро поче да зазире од сваког човека. У сваком лицу откривао је трагове непријатељства и у свакој речи свога саговорника тражио неки скривени смисао. На улици, у трамвају, у канцеларији, ма где био, очекивао је да ће га неко на-

пасти, да ће му неко нешто подметнути, да ће га гурнути у пропаст. Свет радости помрачи се пред његовим очима и црна забринутост овлада његовом свешћу.

Али нарочити страх осећао је Илић у тренуцима кад би пред њега ступио какав молилац са писмом, у коме се, као и обично, налазила фатална препорука за постављење. Он је тада почињао да дрхти, али не од страха да се њему лично не догоди нешто непријатно, него од страха да не подигне руку на бедника који му је пружао писмо. Он је тада са дна душе беснео у себи речима огорчења и протеста, гледајући у прљавом и изгужваном писму подмуклог непријатеља, оличење зла, неумољиву пресуду која је осуђивала на смрт његов морални став.

III

Прође већ неколико месеци откако се заче страх у души Атанасија Илића, а његово се стање не поправи. Напротив, изгледало је да се погоршава.

Једном тако, пошто није спавао целе ноћи, изађе рано ујутру да пре канцеларије прошета мало по свежем ваздуху. Он прође влажним стазама Калемегдана, али нити осети мирис уцветаких липа нити га задиви небеско плаветнило над Савом и Дунавом. А кад наиђе поред Саборне цркве, прекрсти се преко обичаја и прошапута полугласно: „Господе, ублажи срџбу непријатеља мојих!” Био је уморан. Глава га болела.

Кад уђе у канцеларију, Илић рече да му никог не пуштају и седе за сто. Он подбочи главу рукама

и остаде тако без покрета, не мислећи ни на шта одређено и свесан само тога да му нешто зуји у ушима.

Прође скоро читав час, а нико га не узнемири. Чак ни телефон не зазвони ниједном. Али одједном, трже га нека вика у претсобљу и, као кроза сан, разабра речи служитеља: „Не можете ући!” На то се чу неки непознат претећи глас: „Морам да уђем! Не може ме ни Бог задржати!” И врата се отворише, а у собу улете, задржаван од слуге, један одрпанко мрачног изгледа, необријан, неумивен, прљав од главе до пете. Најцрња беда беше ставила печат невоље на то измучено људско створење.

Илић устаде и осети како почиње да дрхти. Нешто му се скупи у стомаку, а усне му заиграше.

— Шта сте хтели, пријатељу? — упита он.

Човек обори главу и, гледајући испод обрва неким дубоким, чудним погледом, рече кратко:

— Гладан сам, господине... Немам никог... Немам протекције.... Помозите!...

Илић задрхта још јаче, а у истом часу му се помути пред очима. За тренутак као да се све помрачи пред њим. Затим поче цела соба да се окреће око њега. Он се придржа да не падне. Потом, као да се расвести, понова спази човека. Опет га обузе дрхтање. Хтеде нешто да каже, али му грло беше сасвим суво. Зато поче да гута и да се гуши. И најзад, нагло, као да му одједном пуче нешто у грудима, из грла му се проломи дивљачки крик:

— Гладан!... Дабоме да си гладан!... Знам ја да си гладан!... Гладан си и ја треба да те спасем,

је ли? Треба да те спасем, дабоме!... Али ја не могу да те спасем!... Чујеш ли: не могу да те спасем!... Не могу да спасем тебе који си гладан, који ћеш можда сад овде да паднеш изнемогао од глади и умора, јер сам морао да постављам друге!... Да, да, морао! Зашто ме гледаш тако зачуђено?... Друге којима је мање потребно него теби!... И сад не могу ништа!... А ти стојиш и чекаш!... Стојиш и чекаш!... Стојиш и чекаш!... О! о! о!

Он у очајању лупи песницом о сто, али му се у тренутку опет помути пред очима и сруши се онесвешћен на под.

IV

Тога дана по подне, кад је лекар већ утврдио да је Илићева несвестица свакако стомачног порекла, болесник заспа дубоким сном. А тај сан имао је оквир неке старинске бајке, какве је некад давно слушао у детињству. Али ова бајка није говорила ни о каквом царевљу, него о његовом сопственом срцу. Гле чуда! распукле му се груди и он лежећи гледа своје срце. Али, постепено, то као није више срце, него неки чаробни двор са безброј светлих прозора и великим улазом. И пуно света гура се око њега и многи улазе унутра, јер је тај двор као неки азил за бедне и невољне. Ено баш сад уђе шумадијски сељак у каљавим опанцима са дугим носевима, па оставља блато по чистом степеништу и спокојно ступа унутра. Илић осећа како га притиска његова тежина и хтео би да му каже да се врати на своју плодну њиву, јер је тамо и лепше и боље, али нема снаге да то учини. А одмах затим види како се приближује троји Лицијанци у цокулама

поткованим клинцима и осећа као да нешто крвари у њему, док под тешким стопалама дошљака шкрипи кристални под азила. Но мало потом ето печалбара из јужних крајева, који се обазриво увлачи унутра, а одмах затим скакуће хитро с једног краја светлог прибежишта на други. А затим читав један народ људи и жена, старца и деце — бивши жандарми и попови, обалски радници, сељаци, пропали трговци и кафеџије — незапослени из свих крајева наше лепе домовине гомилају се пред улазом у азил, ступају унутра и прљавим ногама рију, рију, рију по њему, да свако уграби за себе што бољи кутак...

Атанасије Илић смеши се у сну, јер зна да су они гладни и невољни, па брзо дише да би раширио своје срце, како би што више њих стало унутра. А његова брижна жена, охрабрена тим осмехом, крсти се над њим и шапуће: „Хвала ти, Боже, на милости! Хвала ти што умири душу доброг Атанасија!”

Кад је после два дана Илић ипак умро, сахрањено га скромно и нечујно. Али је добро што је тако учињено. Ко зна какав би застој настао у саобраћају престонице, да су му на погреб дошли сви они многобројни знани и незнани, који су му за живота упућивали топле препоруке за пријем незапослених у државни азил!

САДРЖАЈ

Чудан човек	5
Одликовање	21
Среја	42
Последњи залогај	51
Жижак добра	63
Неопојани гробови	72
Под снежним покровом	80
Душа	87
Чика-Драгутин	96
За домом	102
Тајна	111
Пензионер	120
Луталице	129
Авил	137
